

Od „źródła muz” do siedziby pogańskiego tyra. Bizancjum w wybranych ossolińskich starych drukach XV–XVII wieku*

From the “source of the Muses” to the seat of the pagan tyrant. Byzantium in Early Printed Books from the Ossoliński National Institute

Konrad K. Szymański

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Dział Starych Druków

 <https://orcid.org/0000-0001-5215-6769>

e-mail: konrad.szymanski@ossolineum.pl

Abstract. The Ossolineum collection of Early Printed Books includes many works describing the history and culture of Byzantium. We can find here the first printed descriptions of the capture of Constantinople in 1453, 15th-century depictions of the Byzantine capital, descriptions of precious illustrated Greek manuscripts, as well as Polish accounts of journeys to the East from the 17th/18th centuries. **The aim and methods:** Analysis of the content of the volumes discussed here allows us to show how, over the course of the 15th and 17th centuries, Constantinople transformed from the last bastion of Christian tradition and ancient culture into the exotic seat of a pagan tyrant. The “source of the Muses”, where humanists were looking for valuable manuscripts and a repository of holy relics, where numerous pilgrims headed, became a bazaar of oriental sundries full of secrets, unusual spices and foreign customs. **Conclusions:** These considerations show how, from the 16th century, the subject of works on the areas of Eastern Rome, passing into the sphere of scientific research as the history of the “Greek Empire”/Byzantium, was replaced in the popular and cultural dimension by a broader interest in the Orient. The topics discussed in selected Early Printed Books show how, in the eyes of modern Europeans, the Eastern Roman Empire inevitably lost those features of its former self with which the West could identify. Byzantium was becoming an increasingly foreign, complicated and fanciful world.

* Niniejsze opracowanie powstało na podstawie wystąpienia wygłoszonego w ramach cyklu wykładów ZNiO pt. *Z ossolińskiego skarbcza kultury* (15 listopada 2022 roku), którego wersja elektroniczna jest dostępna w serwisie YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=A2e-prK3m-g> [dostęp: 1.12.2022].

The volumes presented here are also discussed in physical terms, presenting the profiles of their former owners and their libraries.

Keywords: Byzantium, Early Printed Books, Ossolineum, Constantinople, provenance research.

Zdobycie Konstantynopola 29 maja 1453 roku było epokowym wydarzeniem nie tylko dla jego ówczesnych mieszkańców oraz wkraczających do miasta wojsk Imperium Osmańskiego. Upadek miasta zwanego „drugim Rzymem” oznaczał bowiem ostateczny kres istnienia Imperium Romanum, którego kultura jest jednym z filarów cywilizacji europejskiej. Mimo wielowiekowej niechęci państw powstałych na Zachodzie po upadku Rzymu do władców Konstantynopola upadek Bizancjum nie oznaczał dla Europy w połowie XV wieku niczego dobrego. Już nieco wcześniej przez wciąż nasilające się „zagrożenie tureckie” zaczęto niekiedy postrzegać wschodnie cesarstwo jako ostatni bastion chrześcijańskiej tradycji i kultury klasycznej, stojący na drodze ekspansji świata islamu. Taką perspektywę prezentował m.in. przyszły papież Pius II (1405–1464), który pisał o zdobyciu Konstantynopola jako o „drugiej śmierci Homera i Platona” oraz „wygaśnięciu źródła muz”¹. Dla humanistów stolica nad Bosforem stawała się więc już nie tylko repozytorium manuskryptów antycznych twórców, ale także obiektem westchnień i nostalgii za „utraconymi skarbami starożytności”. Mniej więcej w tym samym czasie w Europie zaczął rozpowszechniać się wynalazek druku, dzięki któremu wiele świadectw egzystencji Cesarstwa Bizantyńskiego zostało ocalonych od zapomnienia. Z biegiem czasu renesansowy zachwyt nad wschodnim Rzymem zastąpiło z kolei szersze zainteresowanie kulturą Orientu. Konstantynopol i tereny dawnego Bizancjum opisywane były w relacjach z podróży na Wschód czy też poselstw do Imperium Osmańskiego, z którym to dawna Rzeczpospolita prowadziła w epoce nowożytnej liczne wojny.

W zbiorach Działu Starych Druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (ZNiO) przechowuje się obecnie różnorodne świadectwa funkcjonowania Bizancjum w oczach nowożytnych Europejczyków: od pierwszych drukowanych opisów zdobycia Konstantynopola oraz zarówno symbolicznych, jak i rzeczywistych przedstawień „drugiego Rzymu”, poprzez ryciny ilustrujące drogocenne

¹ Enea Silvio Piccolomini, List do papieża Mikołaja V (12 lipca 1453 roku), w: *La caduta di Costantinopoli*, t. 2: *Leco nel mondo*, red. A. Pertusi, [Milano] 1976, s. 46, w. 27–35: „Doleo templum illud toto terrarum orbe famosissimum Sophiae vel destrui vel pollui; doleo infinitas sanctorum basilicas opere mirando constructas vel ruinae vel spurcitiae Maumethi subiacere. Quid de libris dicam, qui illic erant innumerabiles, nondum Latini cogniti? Heu, quot nunc magnorum nomina virorum peribunt! **Secunda mors ista Homero est, secundus Platoni obitus.** Ubi nunc philosophorum aut poetarum ingenia requiremus? **Extinctus est fons Musarum...**” [wyróż. – K.S.].

greckie manuskrypty, aż po polskie relacje z podróży na Wschód z XVII–XVIII wieku. W niniejszym opracowaniu zaprezentuję kilka wybranych przykładów książek, które – jak ufam – pozwolą nieco przybliżyć ten jednocześnie bliski i odległy Europejczykom „świat Bizancjum”. Postaram się również prześledzić, jak egzemplarze te stały się częścią kolekcji starych druków Ossolineum.

**Pius II, [*De captione urbis Constantinopolitanae*], [Rzym]:
[S. Plannck], [1488–1490] (sygn. BOssol. XV-62)**

Na początku warto zwrócić uwagę na najprawdopodobniej najstarszy druk dotyczący interesującej nas tematyki w zbiorach ossolińskich. Jest to krótka relacja o zdobyciu Konstantynopola, napisana przez wspomnianego wcześniej papieża Piusa II ok. 1458 roku². Jeszcze jako Eneaszy Sylwiusz Piccolomini, ubolewając nad upadkiem miasta, zbierał wszelakie informacje na temat wydarzeń z przełomu maja i czerwca 1453 roku. W swoim tekście wykorzystał m.in. wcześniejsze świadectwa łacińskiego biskupa Mityleny – Leonarda z Chios (ok. 1395/1396 – ok. 1458)³ oraz weneckiego dyplomaty Niccolò Sagundino (1402–1464)⁴, którego sam poprosił o opisanie tych wydarzeń z perspektywy tureckiej jeszcze w 1456 roku. *De captione urbis Constantinopolitanae* funkcjonowało pierwotnie jako siódmy rozdział traktatu *De Europa*⁵ z 1458 roku. Jak w wielu innych dziełach Piccolominiego narracja o charakterze informacyjno-historycznym przeplata się tutaj z warstwą dyskursywno-propagandową. Jako humanista autor, implementując motywy klasycznej ἄλωσις/*urbs*

² Zob. więcej o tym źródle w: I. Tóth, *The Fall of Constantinople in „De Europa”. Source Research and Historiographical Contributions to Aeneas Sylvius Piccolomini’s Historical Account*, „Chronica” 2017, t. 17; A. Desguine, *L’incunabile De captione urbis Constantinopolitanae d’Aeneas Sylvius*, Paris 1965; M. Philippides, *Mehmed II the Conqueror And the Fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks. Some Western Views and Testimonies*, Tempe 2007, s. 6, 17–20, 95–119 (tekst łaciński wraz z przekładem angielskim); M. Philippides, W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography, and Military Studies*, Farnham 2011, s. 104–107.

³ Leonard z Chios, List do papieża Mikołaja (16 sierpnia 1453 roku), w: *La caduta di Costantinopoli*, t. 1: *Le testimonianze dei contemporanei*, red. A. Pertusi, Verona 1976.

⁴ *De Otthomanorum Familia*, zob. *Nicolai Secundini De familia Otthomanorum epitome ad Aeneam Senarum Episcopum*, w: M. Philippides, op. cit., s. 55–91.

⁵ Wydawanego często z traktatem *De Asia* (1461) pod wspólnym tytułem *Cosmographia*. Zob. C. Squillace-Piwowarczyk, „*Italiam scribere exorsi*”. *Obraz Włoch w okresie Quattrocenta (na podstawie traktatów historiograficznych humanistów włoskich)*, „Studia Litteraria Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 2006, t. 1, s. 112–117.

*capta*⁶, w tekście cytuje wręcz wprost opis bestialskiego plądrowania Cremony z 69 roku pióra Tacyta⁷. Przywołując ów wizerunek okrucieństw i gwałtów dokonywanych przez pogańskich oprawców nieszczędzących nikogo bez względu na wiek czy płeć⁸, a także obraz świętych relikwii rzucanych na pastwę psów i świń⁹, Piccolomini pragnął wywołać jak najsilniejszą reakcję wśród ówczesnych Europejczyków. Jednak ani twórczość Piusa II, ani też jego inicjatywy polityczne (jak kongres władców chrześcijańskich w Mantui z 1459 roku) nie doprowadziły do inspirowanej przez niego kolejnej wyprawy krzyżowej, która wyzwoliłaby Europę od „zagrożenia tureckiego”¹⁰.

Ossoliński druk¹¹ został wydany nie jako część traktatu *De Europa*, ale jako *separatum* w Rzymie przez Stephana Planncka (1457–1501) ok. 1488–1490 roku¹². Egzemplarz ten – w formacie *quarto*, zawierający jedynie cztery nie-liczbowane karty, oprawiony obecnie w brązową skórę¹³ – zakupił w Rzymie w 1505 roku Grzegorz Korytko z Łomży. Możliwe, iż, jak rekonstruowała Alodia Kawecka-Gryczowa¹⁴, ów przedstawiciel duchowieństwa wileńskiego

⁶ Zob. więcej w: G.M. Paul, „*Urbs capta*”. *Sketch of an Ancient Literary Motif*, „*Phoenix*” 1982, t. 36, nr 2.

⁷ Tac., *Hist.*, III.33.

⁸ *Pii Secundi Pontificis Maximi De Captione Urbis Constantinopolis Tractatus*, IX, w: M. Philippides, op. cit., s. 110, 112: „Erat victorum infinitus numerus<,> in libidinem<,> [ac] sevitiam corruptior<,> non dignitas, non etas, non sexus quenqam protegebat. Stupra cedibus<,> caedes stupris miscebantur. Senes exacta aetate, feminas | viles ad praedam in ludibrium trahebant<,> ubi adulta virgo<,> aut quis forma conspicuus incidisset in manus rapiantium divulsus<,> ipsos postremo direptores in mutuum perniciem agebat<,> Dum pecuniam vel gravia templorum dona sibi quisque traherete<,> maiore aliorum vi truncabatur. Cumque in exercitu maximo ac dissono<,> ex civibus sociis atque externis conflato<,> diversae linguae, varii mores, atque cupidines essent<,> et aliud cuique fas<,> nihil illicitum toto triduo in Constantinopoli fuit<,>.”

⁹ *Ibidem*, s. 112: „Templum Sophiae Iustiniani Caesaris opus<,> toto orbe famosum, [et] cui comparari alterum nequeat<,> nudatum sacrum supellectile<,> ad omnes spurcitas patuit. **Ossa martyrum<,> quae fuerant illa in urbe pretiosissima<,> canibus obiecta et suibus.** Sanctorum imagines aut luto foedatae<,> aut ferro deletae<,> Altaria diruta. In templis ipsis aut lupanaria meretricum facta<,> aut equorum stabula” [wyróż. – K.S.].

¹⁰ Zob. więcej w: J. Smołucha, *Inicjatywy Piusa II rozwiązania kwestii tureckiej w latach 1458–1464*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2004, t. 131.

¹¹ Sygn. BOssol. XV-62, online: <https://www.dbc.wroc.pl/publication/31807> [dostęp: 9.08.2022].

¹² Zob. więcej w: A. Desguine, op. cit. oraz online: <http://www.geschichtsquellen.de/werk/1785>; <https://data.cerl.org/istc/ip00659000> [dostęp: 9.08.2022].

¹³ Z tłoczoną tytulaturą: „Pius II. De captione urbis” oraz dawną sygnaturą ZNiO we Lwowie: „143115”.

¹⁴ *Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1956, s. XVII.

kościół katedralny¹⁵ nabył tę książkę w trakcie pielgrzymki do Wiecznego Miasta. Tak czy inaczej, zostawił on po sobie w ossolińskim egzemplarzu nie tylko notę dotyczącą zakupu tego druku¹⁶, ale także łaciński akrostych poświęcony Matce Bożej¹⁷, w którym pierwsza litera każdego kolejnego wersu składa się na jego imię, tj. „GREGORIVS KORITKO DE LOMSA”.

H. Schedel, *Liber cronicarum cum figuris [et] imaginibus ab initio mundi*, Nuremberg: A. Koberger dla S. Schreyera i S. Kammermeistera, 12 VII 1493 (sygn. BOssol. XV-513)

Kolejnym inkunabułem ze zbiorów Ossolineum, który chciałbym tutaj przybliżyć, jest *Kronika świata* Hartmanna Schedla (1440–1514)¹⁸, wydana w norymberskiej oficynie Antona Kobergera (1440/1445–1513) w 1493 roku. Dzieło to jest jedną z najsłynniejszych książek XV wieku i zdecydowanie najbardziej ilustrowanym drukiem tego stulecia. Znalazło się tu ok. 1809 drzeworytów wykonanych w słynnej pracowni Michaela Wolgemuta (1434–1519), w której uczył się m.in. sam Albrecht Dürer (1471–1528)¹⁹. Jak podkreślają współcześni badacze, Schedel – z zawodu lekarz – był przede wszystkim humanistą nie tylko gromadzącym starożytną literaturę, ale także doskonale rozumiejącym jej ducha²⁰. Treścią *Kroniki...* są dzieje świata od biblijnego stworzenia aż po czasy autorowi współczesne, podzielone według siedmiu wieków świata (*septem aetates mundi*). W ostatniej, siódmej części, zgodnie z ową chrześcijańską periodyzacją dziejów nawiązującą do siedmiu dni stworzenia²¹, autor zawarł

¹⁵ W drugim z inkunabułów (tj. G. de Monte Rocherii, *Manipulus curatorum*, Strassburg 1499) pochodzących z jego księgozbioru, który przechowywany jest obecnie w ZNiO (sygn. XV-100), określał się jako „mansionarius perpetuus in Capella Regis circa Ecclesiam Cathedralem Vilmensem”. Zob. *Katalog inkunabułów...*, s. XVII, 33 (nr 136), 64 (nr 267), 126. Por. też: <https://data.cerl.org/owners/00034015> [dostęp: 9.08.2022].

¹⁶ Tj. „emptus Rom[a]e p[ro] qu[atu]or katrinis 1505”.

¹⁷ Zatytułowany: „ORACIO · AD · DIVAM · GENITRICEM”.

¹⁸ *Liber cronicarum cum figuris [et] imaginibus ab initio mundi* zwana też niekiedy *Kroniką Schedla* lub *Kroniką norymberską*.

¹⁹ Zob. więcej o tych przedstawieniach w: W. Kreuer, *Imago civitatis: Stadtbildsprache des Spätmittelalters. Essener Bearbeitung der authentischen Stadtansichten aus der Schedelschen Weltchronik von 1493 mit 32 Volfaksimilierungen des Originals der Diözesan- und Dombibliothek Köln*, Essen 1993.

²⁰ Zob. U. Mazurczak, *Panorama Konstantynopola w „Liber chronicarum” Hartmanna Schedla (1493). Miasto idealne – „memoria” chrześcijaństwa*, „Vox Patrum” 2018, t. 70, zwł. s. 501 i n., 513–514, 518–520.

²¹ Zob. Augustyn, *De catechizandis rudibus*, 22.

opis końca świata i Sądu Ostatecznego. Punktami węzłowymi narracji są najważniejsze miasta ówczesnej Europy oraz ośrodki istotne dla kultury i tradycji europejskiej, utrwalone na przepięknych drzeworytowych ilustracjach. Te zaś, jak podkreślała Urszula Mazurczak²², zostały ujęte tutaj nie w kategorii *civitas* – jako żywe tkanki miejskie – ale bardziej jako *urbs* – zbiór architektury otoczony murami, gdzie budowle mają być swoistymi znakami upamiętniającymi zdarzenia przekazywane w opisach. W tę wczesno-renańską perspektywę poszukującą korzeni chrześcijaństwa w antyku doskonale wpisywał się Konstantynopol – założona przez pierwszego chrześcijańskiego cesarza Konstantyna Wielkiego (ok. 272–337) skarbnica najświętszych relikwii, będąca jednocześnie przez stulecia wielkim centrum kultury klasycznej. W obliczu utraty przez Europejczyków tego miejsca na rzecz świata islamu obraz dawnego Bizancjum – podobnie jak Jerozolimy²³ – jako *memoria* chwalebnej przeszłości i wspólnej tożsamości oraz niejako połączenie mitologii z heroiką świętych niewątpliwie miał wzbudzać uczucia sentymentalne²⁴.

W omawianym druku znalazły się trzy różne przedstawienia Konstantynopola²⁵, z których jedno wykorzystano w dziele jeszcze trzykrotnie (raz z podpisem „Italia”²⁶). Przy największym z drzeworytów (k. CXXIX r^o–CXXX r^o; il. 1) Schedel zamieścił opis początków miasta, ze szczególnym uwzględnieniem opowieści o jego założycielu Konstantynie Wielkim. Nie zabrakło tu przekazu o wizji krzyża z napisem „Pod tym znakiem zwyciężysz”, jaką cesarz miał otrzymać przed bitwą przy moście Mulwijskim. Jako uczonego humanista i chrześcijanin autor połączył tu też wiele tradycji narosłych wokół fundacji Konstantynopola²⁷. Czytamy, iż pierwotnie Konstantyn pragnął założyć nową stolicę imperium na gruzach mitycznej Troi, a dopiero później po otrzymaniu kolejnej wizji od Zbawiciela udał się do Bizancjum, aby to właśnie tam zgod-

²² U. Mazurczak, op. cit., s. 508–510.

²³ Zob. ibidem, s. 504, 513, 519. Zob. też więcej w: S. Kobieliński, *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Ząbki 2004, zwł. Część II. *Funkcjonowanie modelu*, s. 57–134.

²⁴ Zob. więcej w: U. Mazurczak, op. cit., s. 504, 516–520.

²⁵ Ilustracje te znajdują się na kartach: CXXIX v^o–CXXX v^o (pierwsze); CCXLIX v^o, CCLXXIII v^o, CCXC v^o (drugie) oraz CCLVII v^o (trzecie). Jak podkreślali Albrecht Berger i Jonathan Bardill, wiele elementów z wizerunku Konstantynopola ma również pięciokrotnie reprodukowane przedstawienie ilustrujące Trier, Padwę, Marsylię, Metz oraz Niceę na kartach XXIII v^o, XLIII v^o, LXI v^o, CX v^o oraz CXCIII v^o. Por. A. Berger, J. Bardill, *The Representations of Constantinople in Hartmann Schedel's „World Chronicle”, and Related Pictures*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 1998, t. 22, s. 24–25, 36.

²⁶ Na karcie CCXC v^o.

²⁷ Zob. więcej o fundacji miasta w: G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974; A. Berger, *Constantine's City: the Early Days of a Christian Capital*, „Studia Ceranea” 2020, t. 10.

Il. 1. *Constantinopolis*, w: H. Schedel, *Liber cronicarum cum figuris [et] imaginibus ab initio mundi*, Nuremberg 1493, k. CXXIX r^o–CXXX r^o (sygn. BOssol XV-513)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

nie z boską ordynacją założyć królewskie miasto na styku Wschodu z Zachodem. Schedel przedstawia Konstantynopol jako miasto idealne, zbudowane jak Rzym na siedmiu wzgórzach, z dwunastoma bramami, które słusznie było nazywane „drugim Rzymem”²⁸. Autor podkreślał, że dawni historycy opisywali to miejsce bardziej jako dom bogów niż cesarzy. Obcy przybysze, patrząc na niewysłowione piękno miasta, mieli postrzegać je jako dom nie tylko śmiertelników, ale także samych niebian. Tak czy inaczej, niewątpliwie Konstantynopol stał się domem dla wielu greckich uczonych i świętych mężów Wschodu. Nieprzenikalne, monumentalne mury przez stulecia chroniły przepiękne świątynie zbudowane z najdroższych materiałów, w tym najwspanialszą z nich, justyniańską świątynię Mądrości Bożej – Hagia Sofia (gdzie miało działać 900 duchownych).

Autor z wyraźnym żalem wspomina, iż miasto to pozostawało niezdobyte dłużej niż sam Rzym, póki w 1453 roku, po 1130 latach od założenia, nie padło łupem niewiernych. Ci w szale i zwierzęcej ignorancji mieli nie pozostawić w Konstantynopolu niczego świętego czy czystego. Parafrazując słowa Piusa II²⁹, Schedel podkreślał, że wiele wspaniałych narodów, jak Tebańczycy, Lacedemończycy, Ateńczycy czy Koryntianie, nie pozostawili na ziemi w zasadzie żadnych namacalnych śladów swojej obecności. Konstantynopol jed-

²⁸ Choć nieco później podkreślał jednak, iż miejsce to nie otrzymało nigdy tytułu „Wieczne Miasto” (jak Rzym).

²⁹ Enea Silvio Piccolomini, List do Mikołaja z Kuzy (21 czerwca 1453 roku), w: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, t. 1, red. R. Wolkan, Wien 1918, s. 208–211.

nak przez wzgląd na swoją historię, piękne budynki, broń, literaturę, chwałę i zaszczyty przewyższa wszystkie inne miasta, a jego strata jest równa utracie wszystkich tamtych razem wziętych. Autor przypominał przy tym, iż żaden łacinnik³⁰ nie mógł uchodzić za dostatecznie uczonego, jeśli nie studiował jakiś czas w Konstantynopolu. To z tego bowiem miasta Europa otrzymała Platona, Arystotelesa, Demostenesa, Ksenofonta, Tukidydesa i wielu innych. Teraz jednak, gdy w mieście tym rządzą Turcy – najbardziej dzicy z ludzi i wrogowie wszystkiego, co dobre i uczone, nastąpiła druga śmierć Homera, Pindara, Menandra i wielu innych wspaniałych poetów. Cytując już wprost Piusa II, pisał, że w ten sposób rzeki wszelkiej wiedzy zostały zatamowane i uschły źródła muz³¹. Podsumowując cały ten opis, Schedel przytaczał jeszcze, że choć studia literackie prowadzi się w Europie w wielu miejscach takich jak Rzym, Paryż, Bolonia, Padwa, Oksford czy inne, to jednak są to jedynie strumyki będące pochodną owych greckich źródeł w Konstantynopolu³².

Na największym z zamieszczonych w pracy drzeworytów (CXXIX r^o–CXXX r^o) da się wyróżnić kilka charakterystycznych dla Konstantynopola monumentów (jak choćby słynną Hagie Sofię czy też kompleks pałacowy na Blachernach). Jak dowodzili Albrecht Berger i Jonathan Bardill³³, wizerunek ten został oparty na wcześniejszych przedstawieniach autorstwa Cristoforo Buondelmontiego (z 1422 roku)³⁴ oraz Giovanniego Andrea Vavassore (z ok. 1530; prototyp z ok. 1480 roku)³⁵. W przeciwieństwie jednak do pierwowzorów obraz dawnej bizantyńskiej stolicy jest tutaj bardziej symboliczny, a zawarte tu detale architektoniczne byłyby właściwsze bardziej dla XV-wiecznej Italii³⁶. Znajdziemy też wiele elementów typowych, jakie możemy zobaczyć na innych ilustracjach *Kroniki...* Jak bowiem wspomniano, ideą Schedla nie było wierne oddanie wizerunku Konstantynopola z konkretnego okresu historycznego. Łącząc owo przedstawienie z dołączonym doń opisem, autor dążył do utrwalenia obrazu miasta idealnego; zbioru budowli będących memorią dawnej potęgi – zarówno wschodniego chrześcijaństwa, jak i cywilizacji grecko-rzymskiej.

³⁰ *Latinus*/Λατῖνος, tj. mieszkańiec Europy podległy papieżowi.

³¹ Zob. przyp. 1.

³² Zob. opis w: H. Schedel, *Liber cronicarum cum figuris [et] imaginibus ab initio mundi*, Nuremberg 1493, k. CXXIX r^o–CXXX r^o.

³³ A. Berger, J. Bardill, op. cit., s. 7 i n., zob. zwł. stemma na s. 14.

³⁴ Zob. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Constantinople_mediaeval_map.jpg [dostęp: 2.11.2023].

³⁵ Zob. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giovanni_Andreas_Vavassore_Byzantium_sive_Costantineopolis.jpg [dostęp: 2.11.2023].

³⁶ A. Berger, J. Bardill, op. cit., s. 3–4.

Drugie zamieszczone w *Kronice...* przedstawienie, występujące m.in. przy opisie zdobycia Konstantynopola w 1453 roku³⁷, jest w gruncie rzeczy po mniejszą i uproszczoną wersją tego pierwszego (il. 2). Zupełnie inny charakter ma jednak trzecia³⁸ rycina. Ilustrowała ona bowiem wydarzenie, które według Schedla miało miejsce nad Bosforem 12 lipca 1490 roku. Dawną bizantyńską stolicę nawiedziła wtedy straszliwa burza, w trakcie której piorun uderzył w kolumnę Justyniana I (483–565)³⁹, stojącą na południe od Hagii Sofii, na placu zwanym Augustaion⁴⁰. Stało się to przyczyną okrutnego pożaru, który miał ponoć strawić 800 domów i pochłonąć aż 3 tysiące ofiar⁴¹. Autor powołuje się przy tym na relacje weneckich kupców, relacje, na podstawie których najprawdopodobniej jeszcze na miejscu informatorzy Schedla mogli wykonać wstępny szkic opublikowanej później ryciny⁴².

Warto zwrócić uwagę, iż wydarzenie to autor umieścił niemal na samym końcu „szóstego wieku świata”, łącząc je jasno z przekazem o meteorycie z Ensisheim⁴³, który uderzył w ziemię 7 listopada 1492 roku. Wydarzenia te miały być oczywistymi znakami nadchodzącego decydującego okresu w dziejach, w którym zapewne po zniszczeniu potęgi tureckiej przez kolejną krucjatę Chrystus ostatecznie zatriumfuje. Stojący niegdyś na kolumnie Justyniana I konny posąg tegoż cesarza uznawany był za swego rodzaju talizman, chroniący miejscowych chrześcijan⁴⁴. Posąg ten został więc usunięty przez Mehmeda Zdobywcę (1432–1481) ok. 1453–1456 roku⁴⁵, co najwyraźniej jednak nie zamazało pamięci o wyjątkowym znaczeniu tego monumentu. Schedel,

³⁷ Tj. na k. CCXLIX r°.

³⁸ Na k. CCLVII r°.

³⁹ Zob. więcej o tym wyjątkowym monumencie w: T. Wolińska, *Konny posąg Justyniana w Konstantynopolu. Ideologia i sztuka*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica” 2011, t. 87; E.N. Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument*, Cambridge 2021.

⁴⁰ Zob. więcej w: W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, s. 248–249.

⁴¹ Zob. więcej w: A.M. Schneider, *Brände in Konstantinopel*, „Byzantinische Zeitschrift” 1941, t. 41, z. 2, s. 389.

⁴² A. Berger, J. Bardill, op. cit., s. 15. Inaczej w: A. Effenberger, *Constantinople/Istanbul. The Early Pictorial Sources*, w: *The Byzantine Harbours of Constantinople*, red. F. Daim, E. Kislinger, Regensburg 2021, s. 29: „Perhaps the whole representation goes back to a locally made leaflet that recorded this event”.

⁴³ Zob. więcej w: U.B. Marvin, *The meteorite of Ensisheim: 1492 to 1992*, „Meteoritics” 1992, t. 27, z. 2.

⁴⁴ E.N. Boeck, op. cit., zwł. s. 317–324. Por. też J. Raby, *Mehmet the Conqueror and the Byzantine Rider of the Augustaion*, „Illinois Classical Studies” 1987, t. XII.2, s. 305–313.

⁴⁵ E.N. Boeck, op. cit., s. 317–334, zob. zwł. s. XXVI, 334; J. Raby, op. cit., s. 307–311.

Il. 2. *Constantinopolis expugnatio a turchis*, w: H. Schedel, *Liber cronicarum...*, k. CCXLIX r^o (sygn. BOssol XV-513)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

niewątpliwie wzmacniając profetyczny charakter kolumny, umiejscowił tam przedstawienie samego Konstantyna [Wielkiego]⁴⁶. Opisywana rycina (jasno dominująca nad wizerunkiem meteorytu z Ensisheim) jest ostatnią z cyklu ilustracji miast, prezentującego najważniejsze *urbium* od czasów biblijnych aż do czasów autorowi współczesnych. Piorun uderzający w posąg pierwszego chrześcijańskiego cesarza, siejący śmierć i pożogę w zniszczonej przez Turków

⁴⁶ A. Berger, J. Bardill, op. cit., s. 15. Por. W. Müller-Wiener, op. cit., s. 249.

świątyni muz, jest więc wymownym manifestem Schedla dotyczącym Konstantynopola i jego znaczenia w dziejach świata⁴⁷.

Jak widzimy na il. 3, piorun (podpisany w górnej części przedstawienia „Fulgur”) został wyobrażony jako proste linie. Ponadto zasięg jego destrukcyjnego działania ograniczono dodatkowymi liniami, które zwieńczone zostały podpisami: „Circulus deuastat[i]onis fulg[ur]is” (tj. zasięg zniszczeń pioruna). Jak podkreślali Berger i Bardill⁴⁸, przedstawienie to wydaje się niezależne od innych ilustracji miasta z tego okresu. Wraz z niekiedy mylącymi podpisami zamieszczonymi w dziele rycina ta stanowi istotne źródło do badań nad topografią wczesnoosmańskiego Konstantynopola⁴⁹. Prócz Hagii Sofii („S[ancta] sophia”) i Hagii Eirene (podpisanej błędnie jako „S[anctus] Joh[ann]es Crisostoma”) możemy dostrzec hipodrom wraz z obecnymi tam obeliskami, sułtański pałac Topkapı („Domus mag[ni] turci”) wraz z tamtejszymi ogrodami („Viridarium”), kościół św. Jana (Ewangelisty) w Diippion („Joh[ann]is bapt[is]te”) czy też prawdopodobnie nawet słynną Nea Ekklesia (do której odnosiłby się napis: „Destruct[i]o antiqua”). Możliwe bowiem, że ten ostatni, majestatyczny niegdyś kościół został przemieniony przez Turków w magazyn prochu (*baruthane*) i funkcjonował dalej pod nazwą „Güngörmez kilisesi”⁵⁰. W trakcie opisywanej burzy piorun miał uderzyć również w ten budynek, powodując eksplozję prochu i ogromne zniszczenia na tym obszarze. Mogłoby to do pewnego stopnia wyjaśniać tak duże rachunki strat opisywane w *Kronice...* Schedla⁵¹.

W Dziale Starych Druków Ossolineum przechowywanych jest obecnie siedem XV-wiecznych egzemplarzy tego wyjątkowego dzieła. Są to trzy łacińskie⁵² i trzy niemieckie⁵³ pierwodruki wydane w norymberskiej drukarni Antona Koerbera w 1493 roku oraz jedna wersja niemieckojęzyczna opublikowana trzy

⁴⁷ Zob. też E.N. Boeck, *Postscript: the Horseman's Debut in Print*, w: eadem, op. cit., zwł. s. 411, 414–115.

⁴⁸ A. Berger, J. Bardill, op. cit., s. 15.

⁴⁹ Ibidem, s. 15, 24. Por. też G. Necipoğlu, *Volatile Urban Landscapes between Mythical Space and Time*, w: *A Companion to Early Modern Istanbul*, red. Sh. Hamadeh, Ç. Kafescioğlu, Leiden–Boston 2022, s. 204.

⁵⁰ Zob. A.M. Schneider, op. cit., s. 389; C. Mango, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, København 1959, s. 180, 182. Inaczej A. Effenberger, op. cit., s. 26, przyp. 60, s. 29.

⁵¹ A. Berger, J. Bardill, op. cit., s. 15, przyp. 28.

⁵² Sygnatury: XV-513, XV-534, XV-518. Zob. <https://data.cerl.org/istc/is00307000> [dostęp: 20.10.2022].

⁵³ Sygnatury: XV-523, XV-517, XV-533. Zob. <https://data.cerl.org/istc/is00309000> [dostęp: 20.10.2022].

Il. 3. Drzeworytowe przedstawienie ilustrujące wydarzenia z 12 lipca 1490 roku w Konstantynopolu z: H. Schedel, *Liber cronicarum...*, k. CCLVII r^o (sygn. BOssol XV-513)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

lata później w Augsburgu przez Johanna Schönspergera (1455–1521)⁵⁴. W niniejszym opracowaniu wykorzystywano oryginalny łaciński pierwodruk o sygnaturze XV-513⁵⁵, który w pierwszej połowie XVIII wieku nabył dla nowosą-

⁵⁴ Sygnatura: XV-383. Zob. <https://data.cerl.org/istc/is00310000> [dostęp: 20.10.2022]. Więcej o ossolińskich egzemplarzach *Kroniki* w: *Katalog inkunabułów...*, s. 72–73, (nr 298–300).

⁵⁵ Zob. <https://www.dbc.wroc.pl/publication/2160> [dostęp: 20.10.2022].

deckiego zgromadzenia pijarów niejaki M.D. Ryłski⁵⁶. Na podstawie kolejnego wpisu proveniencyjnego wiemy, że na początku 1795 roku druk ten zakupił ktoś o inicjałach A.H.⁵⁷. W późniejszym czasie egzemplarz stał się własnością Józefa Dobka Dzierzkowskiego (1764–1830) – polskiego adwokata, galicyjskiego polityka i bibliofila⁵⁸. Choć swoje zbiory biblioteczne zapisał on ZNiO, z powodu zamieszania związanego z zagubionym na pewien czas testamentem księgozbiór uległ częściowemu rozproszaniu⁵⁹. Z tej właśnie rozproszonej części pochodzi konkretny druk, który – nim trafił do Ossolineum w 1934 roku⁶⁰ – zasilił kolekcję Udalryka Mikołaja Cieńskiego z Okna (1790–1872)⁶¹. Egzemplarz miał XVIII-wieczną pergaminową oprawę, jednak już w XX stuleciu został poddany renowacji i otrzymał oprawę z desek obłożoną w półskórek z elementami płótna introligatorskiego.

Petri Gyllii De Bosporo Thracio libri III, Lugduni: G. Rouillé, 1562 (sygn. BOssol. XVI.qu.11643)

P. Gyllii De Constantinopoleos topographia lib. IV., Lugduni Batavorum: Officina Elzeviriana, 1632 (sygn. BOssol. XVII-10264)

P. Gyllii De Bosporo Thracio lib. III., Lugduni Batavorum: Officina Elzeviriana, 1632 (sygn. BOssol. XVII-11066)

Niezwykle istotnym autorem w historii badań nad topografią Konstantynopola i jego okolic jest niewątpliwie Pierre Gilles (1490–1555), którego najważniejsze dzieła dotyczące tej tematyki również przechowywane są w Dziale Starych Druków ZNiO. Humanista ten specjalizował się w zoologii i studiach klasycznych. Dzięki swojej pracy⁶² nad manuskryptami Klaudiusza

⁵⁶ Rps: „Bibliothecæ Neosądecensis Scholaru[m] Piaru[m] accessit a M.D. Ryłski, p[ro]cuj[us] a[nim]a oret[ur] sub superioratu P. Constantini a S. Antonio 1737 in Aprili” oraz na pierwszej stronie rejestru: „Bibliothecæ Neosądecensis Scholaru[m] Piaru[m]”. Por. *Katalog inkunabułów...*, s. 72 (nr 298a).

⁵⁷ Rps: „7 flor. [...] gr. 10. Anno 1795 die 26 Januarii per A. H.”. Por. *Katalog inkunabułów...*, s. 72 (nr 298a).

⁵⁸ Rps: „1660.”

⁵⁹ K. Stefanicka, *Dwóch Józefów Dzierzkowskich w historii Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Ze Skarbcza Kultury” 1967, t. 19, zwł. s. 62–81.

⁶⁰ Dawna sygnatura lwowska: „194592”.

⁶¹ Pieczętka owalna czarnym tuszem: „KSIĘGOZBIÓR OKIENSKI CIENSKIEGO”.

⁶² Klaudiusz Elian, *Ex Æliani Historia Per Petrum Gyllium Latini Facti, itemq[ue] ex Porphyrio, Heliodoro, Oppiano, tum eodem Gyllio luculentis accessionibus aucti libri XVI.*

Aeliana (ok. 175 – ok. 235), zawierającymi *O właściwościach zwierząt*⁶³, bywał on nazywany nawet „ojcem francuskiej zoologii”⁶⁴. Dedykacja owego dzieła w 1533 roku królowi Francji Franciszkowi I (1494–1547) otworzyła Gilles’owi drzwi do kręgów monarszego wsparcia. Ku ogólnemu oszołomieniu europejskich władców Franciszek I – król arcychrześcijański (łac. *rex christianissimus*, fr. *roi très chrétien*)⁶⁵ – w 1536 roku zawarł polityczny sojusz z sultanem osmańskim, Sulejmanem Wspaniałym (1494–1566)⁶⁶. Jednym z rezultatów nawiązanych przez to stosunków były liczne francuskie poselstwa na Wschód, służące zarówno kontaktom dyplomatycznym, jak i badaniom naukowym. Dzięki nim wielu humanistów mogło znaleźć się w słynnych ośrodkach starożytności, opanowanych ówczesnie przez Imperium Osmańskie, gdzie zbierali m.in. drogocenne, często nieznanne na Zachodzie manuskrypty. Z taką też osobistą misją – wyszukania greckich i łacińskich rękopisów dla nowej biblioteki królewskiej Fontainebleau⁶⁷ – został wysłany Gilles wraz z innymi członkami francuskiego poselstwa (m.in. kosmografem André Thevetem) na Wschód w 1544 roku⁶⁸.

Pierre Gilles spędził w Konstantynopolu i jego okolicach lata 1544–1547⁶⁹. Czekając na królewskie fundusze, nie marnował czasu⁷⁰ i prowadził studia nad topografią dawnej bizantyńskiej stolicy i brzegów Bosforu. Jego podstawowym przewodnikiem była *Notitia Urbis Constantinopolitanæ*⁷¹ (tj. V-wieczny opis

De vi et natura animalium. Eiusdem Gyllii Liber unus, De Gallicis et Latinis nominibus piscium, Lugduni 1533.

⁶³ Tj. Περὶ ζώων ιδιότητος. Zob. polski przekład: *O właściwościach zwierząt*, przeł. A.M. Komornicka, Warszawa 2005.

⁶⁴ Zob. E.T. Hamy, *Le père de la zoologie française. Pierre Gilles d’Albi*, Toulouse 1900.

⁶⁵ H. Wojtyńska, *Arcychrześcijański król*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1973, kol. 896.

⁶⁶ Zob. więcej w: A.C. Piccirillo, „A Vile, Infamous, Diabolical Treaty”. *The Franco-Ottoman Alliance of Francis I and the Eclipse of the Christendom Ideal* [niepublikowana praca dyplomowa], Georgetown University 2009, <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/555505> [dostęp: 24.10.2022].

⁶⁷ Ob. Bibliothèque nationale de France.

⁶⁸ R.G. Musto, *Introduction*, w: P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, przeł. J. Ball, red. R.G. Musto, New York 1988, s. xviii–xix; K.M. Byrd, *Pierre Gilles’ Constantinople. A modern English translation with commentary*, New York 2008, s. XIX–XX.

⁶⁹ Jak opisywał Musto (op. cit., s. xviii–xix), Gilles, który w latach 1548–1549 odwiedził m.in. Ziemię Świętą oraz Egipt, w 1550 roku powrócił jeszcze na krótko do Konstantynopola przed swoim ostatecznym powrotem do Francji.

⁷⁰ Zob. P. Gilles, *Petri Gyllii De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitibus libri quatuor* [...], Lugduni 1561, II.1, s. 59.

⁷¹ Zob. ibidem.

14 regionów Konstantynopola z jego głównymi budowlami⁷²). Ostatecznie jednak, jak wyliczała Kimberly Byrd⁷³, rekonstruuując dawną tkankę urbanistyczną, Gilles wykorzystał w pracy ok. 90 antycznych i średniowiecznych źródeł pisanych. Część z nich stała się znana w Europie dopiero w kolejnych stuleciach⁷⁴. Z dzisiejszej perspektywy relacja Gilles’a jest jednak wyjątkowa ze względu na specyficzny okres, w którym badacz mógł prowadzić swoje studia. Wówczas bowiem istniało w mieście jeszcze wiele bizantyńskich reliktów, które w niedługim czasie uległy totalnej destrukcji. Te zaś, które już przeminęły, wciąż jeszcze mogły trwać w żywej pamięci ówczesnych mieszkańców bądź też dzięki tradycjom przekazywanym z pokolenia na pokolenie. Takie informacje pozwoliły francuskiemu badaczowi uwiecznić dane co do lokalizacji słynnej Cysterny Bazyliki (ob. Yerebatan Saray)⁷⁵ czy też stopniowej destrukcji kolumny Justyniana. Gilles miał również być naocznym świadkiem ostatnich chwil stojącego na owej kolumnie monumentu, którego fragmenty – nim trafiły do przetopienia – zdążył jeszcze wstępnie pomierzyć⁷⁶. Możliwe, iż źródła czerpał on także z Sahafıar Çarşısı (targu starych ksiąg w okolicy ob. Wielkiego Bazaru) czy też przede wszystkim z biblioteki greckiego patriarchatu⁷⁷. W tym bowiem okresie działał tam grecki duchowny Jan Malaxos, który podobnie jak Gilles zbierał i przechowywał informacje dotyczące topografii i historii Konstantynopola⁷⁸.

W trakcie wizyty Gilles’a w dawnej bizantyńskiej stolicy udało mu się zdobyć manuskrypt dzieła *Ανάπλους Βοσπόρου* Dionizjusza z Bizancjum (II wiek n.e.), będącego najdokładniejszym opisem brzegów Bosforu czasów starożytnych. Choć sam rękopis przepadł wraz ze śmiercią francuskiego humanisty

⁷² Będący częścią *Notitia dignitatum*. Zob. *Notitia dignitatum, accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, red. O. Speeck, Berlin 1876.

⁷³ K.M. Byrd, *Pierre Gilles' Constantinople...*, s. XXII.

⁷⁴ Jak *Historia sekretna* Prokopiusza z Cezarei, która do Europy dotarła dopiero w XVII wieku. Zob. K.M. Byrd, *Pierre Gilles' Constantinople...*, s. XXIII.

⁷⁵ P. Gilles, *Petri Gyllii De topographia Constantinopoleos...*, II.20, s. 118–120. K.M. Byrd, *Pierre Gilles' Topography of Constantinople and its Antiquities. A New Translation with Commentary* [praca doktorska], Graduate School-New Brunswick Rutgers, The State University of New Jersey 2002, s. 549: „Gilles' description of his rediscovery and exploration of the Basilica Cistern is probably the most dramatic – and even romantic – scene in the *Topography of Constantinople*”.

⁷⁶ P. Gilles, *Petri Gyllii De topographia Constantinopoleos...*, II.17, s. 102–105. Zob. E.N. Boeck, op. cit., s. 332–334; J.P.A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, t. 1, Leiden 1980, s. 276.

⁷⁷ K.M. Byrd, *Pierre Gilles' Constantinople...*, s. XXIII.

⁷⁸ Ibidem, s. XXV. Zob. też P. Schreiner, *John Malaxos (16th Century) and his Collection of „Antiquitates Constantinopolitanae”*, w: *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, red. N. Necipoğlu, Leiden 2001.

w 1555 roku, wcześniej w ramach prowadzonych przezeń studiów dokonał on łacińskiej parafrazy całości tego wyjątkowego świadectwa starożytnej geografii. Prócz fragmentarycznie zachowanego w innych rękopisach tekstu greckiego aktualne krytyczne wydania *Ανάπλους Βοσπόρου* opierają się głównie na XVI-wiecznym tekście Gilles'a, bez którego dzieło to nigdy nie mogłoby zaistnieć jako całość⁷⁹.

Po powrocie w 1550 roku z Nowego Rzymu do ojczyzny Gilles szybko dołączył do swojego patrona – kardynała Georges'a d'Armagnaca (1500/1501–1585) w „starym” Rzymie. Tam do roku 1555 miał uporządkowywać zebrane materiały, przygotowując do wydania swoje studia o Konstantynopolu⁸⁰. Niestety te prace przerwała śmierć humanisty 5 stycznia 1555 roku. Od ostatecznego zapomnienia jego relacje uratował Antoine Gilles, który dokonał ostatecznej redakcji prac swego stryja⁸¹. Rezultatem były wydane w 1561 roku w Lyonie dwa woluminy, tj. *De topographia Constantinopoleos* oraz *De Bosporo Thracio*. Pierwszy zawiera opis dawnej bizantyńskiej stolicy od starożytności aż do czasów autorowi współczesnych w czterech księgach, będący jednocześnie swego rodzaju *itinerarium* po 14 regionach miasta na siedmiu wzgórzach. Drugi stanowi zaś zapis studiów Pierre'a Gilles'a dotyczących brzegów Bosforu, zawiera wspomnianą bezcenną łacińską parafrazę *Ανάπλους Βοσπόρου* Dionizjusza z Bizancjum. Szczęśliwie, jak się wydaje, Antoine Gilles w ramach opisanej publikacji zawarł również wiele osobistych refleksji swego stryja⁸². Dzięki temu możemy dziś zagłębić się nieco w mentalność tego XVI-wiecznego francuskiego humanisty, który po kilku latach w Konstantynopolu najwyraźniej nie mógł do końca zachowywać obiektywizmu badawczego. W ostatnich słowach zawartych w przedmowie do *De topographia Constantinopoleos*, możemy bowiem wyczytać, że w przeciwieństwie do innych miast Konstantynopol zdawał się mu pozostawać nieśmiertelny⁸³.

Mimo widocznych dziś nieścisłości prace Pierre'a Gilles'a stanowią niezwykle ważne źródło do badań topografii dawnego Konstantynopola i jego

⁷⁹ Zob. więcej w: *Dionysii Byzantii Anapulus Bospori una cum scholiis x saeculi*, red. R. Güngerich, Berlin 1958, s. [VI], XXI–XXVII; *Dionysios von Byzanz, Anapulus Bospori. Die Fahrt auf dem Bosporos. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar*, oprac. M. Bilerbeck, Berlin 2023, s. 26–30.

⁸⁰ Zob. epitafium w: P. Gilles, *Petri Gyllii De topographia Constantinopoleos...*, k. [aa4 v°].

⁸¹ R.G. Musto, op. cit., s. xix–xx, xxv.

⁸² Ibidem, s. xxv.

⁸³ P. Gilles, *Petri Gyllii De topographia Constantinopoleos...*, s. 8: „Caeterae igitur urbes, ut sint mortales, haec sane quandiu erunt homines futura mihi videtur immortalis”. Zob. też Th. Russell, *Byzantium and the Bosphorus. A Historical Study, from the Seventh Century BC until the Foundation of Constantinople*, Oxford 2017, s. 2, przyp. 4.

okolic. Na ich podstawie stworzono wiele nowożytnych map Konstantynopola i Bosforu, jak np. przygotowaną już w 1566 roku przez Guillaume’a Sansona (1633–1703) – nadwornego kartografa Ludwika XIV – mapę *Anaplus Bosphori Thracii*⁸⁴. Do tych właśnie relacji Gilles’a również obecnie odwołują się zarówno badacze akademicy⁸⁵, jak i autorzy współczesnych przewodników⁸⁶. W Dziale Starych Druków ZNiO przechowywane są cztery egzemplarze *De Bosporo Thracio*⁸⁷ oraz dwa *De topographia Constantino-poleos*⁸⁸. Szczególnie warto zwrócić uwagę na najstarszy z tych woluminów, tj. wydanie *De Bosporo Thracio* opublikowane w Lyonie przez Guillaume’a Rouillé’a w 1562 roku (sygn. XVI.Qu.11643), będące przedrukiem pierwszej edycji z poprzedniego roku. Dzieło to, oprawione obecnie w półpłócienną kartonową oprawę z papierem marmurkowym, zostało подарowane przez Jakuba Dolińskiego⁸⁹/Dali[ń]skiego wojewodzie nowogródzkiemu i mińskiemu Mikołajowi Krzysztofowi Sapieszce (1558–1638)⁹⁰. Po 1641 roku⁹¹ egzemplarz znalazł się w księgozbiorniku dominikanina Szymona Okolskiego (1580–1653)⁹² – autora herbarza *Orbis Polonus*⁹³. Następnie wzbogacił kolekcję Hieronima Pinocciego (1612–1676)⁹⁴ – włoskiego kupca, rajcy krakowskiego, królewskiego sekretarza i dyplomaty na dworze Jana II

⁸⁴ N. Sanson, G. Sanson, *Anaplus Bosphori Thracii Ex Indagationibus Petri Gyllii. Delineatus a Gulielmo Sanson Nic Filio Regis Christianissimi Geographo*, Lutetiae Parisiorum 1666, w: *Cartes et Tables de la Geographie Ancienne et Nouvelle* [...], A Paris 1697, <https://searchworks.stanford.edu/view/11834159> [dostęp: 10.07.2023].

⁸⁵ Np. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l’Empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, t. 3: *Les églises et les monastères*, Paris 1969.

⁸⁶ Np. J. Freely, *Blue Guide Istanbul*, London 2011.

⁸⁷ Sygn. BOssol. XVI.Qu.11643; XVII-11066; XVII-1287 oraz XVII-10266 adl.

⁸⁸ Sygn. BOssol. XVII-10264 oraz XVII-10265.

⁸⁹ Por. A. Franczyk-Cegła, *Pinocciana w zbiorach Działu Starych Druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiornikami Historycznymi” 2016, t. 10, s. 71.

⁹⁰ „Hic Lib[er] donatus a d[omi]no | Jacobo Dali[ń]skij | in pignus favoris” – rps; „Inscript[us] Cathalogo | Lib[r]orum Nico[lai] Chri[stophori] Sapie | hæ” – rps.

⁹¹ Jak ustaliła Franczyk-Cegła (op. cit., s. 65, przyp. 36): „Podpisał się na księdze jako «magister św. teologii», który to stopień został mu przyznany w 1641 r.”.

⁹² „Fr[at]ris Simonis Okol | ski S.Th. M[a]g[ist]ri” – rps.

⁹³ Zob. więcej w: M. Miławicki, „Magni nominis scriptor in scribendis libris indefessus? Życie i twórczość dominikanina Szymona Okolskiego”, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2014, t. 3.

⁹⁴ „IN HORA PERIMVS” – rps; „Nerūūs sapientiae non facile credere” – rps; „Gratia gratiam parit” – rps.

Kazimierza (1648–1668)⁹⁵. Jak ustaliła Agnieszka Franczyk-Cegła, druk ten opuścił dawne zbiory Pinocciego jeszcze przed 1704 rokiem, być może za sprawą jego syna i spadkobiercy – ks. Rafała Pinocciego, który obdarowywał książkami wybrane przez siebie osoby. Jedną z nich był np. krakowski biskup Jan Małachowski, który miał otrzymać w ten sposób zbiór map i dzieł o tematyce geograficznej⁹⁶. Podobnie jak w przypadku opisywanego wcześniej egzemplarza *Kroniki* Schedla, druk ten znalazł się w późniejszym czasie w bibliotece Józefa Dobka Dzierzkowskiego. Mimo zapisania jego zbiorów Ossolineum również to dzieło trafiło do kolekcji ZNiO dopiero dziesięć lat po śmierci Dzierzkowskiego, kupione na aukcji we Lwowie w 1840 roku⁹⁷.

Pozostałe ossolińskie egzemplarze dzieł Pierre'a Gilles'a to popularne w XVII wieku kieszonkowe wydania z 1632 roku⁹⁸, drukowane w Lejdzie w słynnej oficynie Elzevirów. Warto zwrócić uwagę na charakterystyczne dla XVII-wiecznych druków sztychowane karty tytułowe. Karta zdobiąca *De Bosporo Thracio* (wykonana przez Cornelisa Claesza Duysenda⁹⁹) zawiera prócz dwóch malowniczych widoków Bosforu także ilustrację mitycznego porwania Europy, mające najpewniej nawiązywać do opowieści o nieszczęsnym losie przemienionej w jałówkę nimfy Io. To ona bowiem miała w tej właśnie postaci tułać się po świecie, dopóki nie przekroczy wód Bosforu, tj. dosłownie przeprawy wołu/krowy (z gr. βουὸς πόρος; por. z ang. *Oxford*)¹⁰⁰. Z kolei dwa osobne wydania *De topographia Constantinopoleos* z 1632 roku rozpoczynają ten sam miedzioryt (il. 4) z przedstawieniem niezwykle kunsztownej kolumny Arkadiusza¹⁰¹ (dającej się porównać jedynie z wcześniejszą kolumną Trajana) oraz jednego z popularnych w tym okresie widoków Konstantynopola od strony wschodniej¹⁰².

⁹⁵ Zob. więcej o tzw. pinociannach w zbiorach ZNiO w: A. Franczyk-Cegła, op. cit. (o opisywanym tu egzemplarzu pracy Gilles'a zob. zwł. s. 63–65, 68, 71).

⁹⁶ Ibidem, s. 65.

⁹⁷ Ibidem, s. 68.

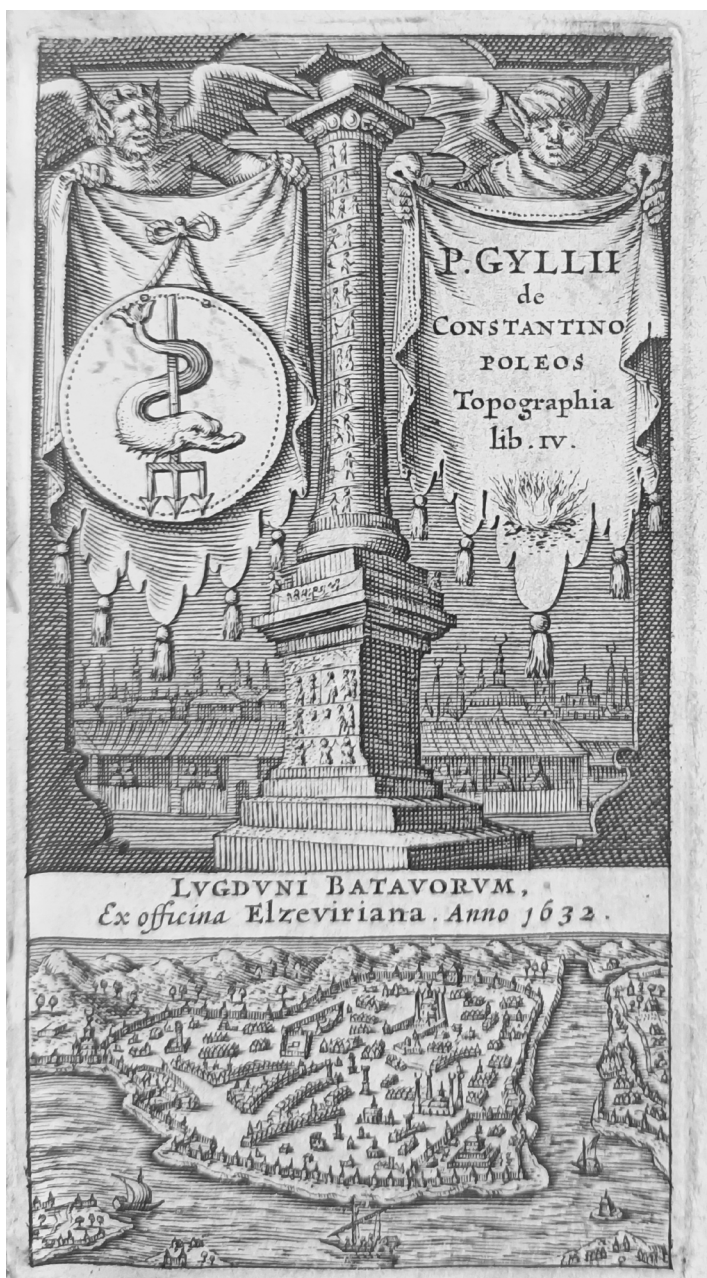
⁹⁸ Dwa osobne wydania *De topographia Constantinopoleos* oraz jedno *De Bosporo Thracio* (w trzech egzemplarzach).

⁹⁹ Miedzioryt sygnowany: „Cor: Cl: Duysend sculp.”

¹⁰⁰ Zob. Io, w: P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1997, s. 162–163.

¹⁰¹ Zob. W. Müller-Wiener, op. cit., s. 250–253.

¹⁰² Por. D. Zenoi, *Constantinopoli; citta principale del gran Turcho*, w: [G.F. Camocio], *Isole famose porti, fortezze, e terre maritime sottoposte alla Ser[renissi]ma Sig[no]ria di Venetia [...]*, In Venetia [non ante 1574] (sygn. BOssol. 3522/B/II <Dział Kartografii>), https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~329819~90098256:Constantinopoli--citta-principale-d?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No [dostęp: 12.07.2023].

Il. 4. Strona tytułowa z: P. Gilles, *P. Gyllii de Constantinopoleos topographia lib. iv*, Lugduni Batavorum 1632 (sygn. BOssol. XVII-10264)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

D. de Nessel, *Catalogus, sive recensio specialis omnium codicum manuseriptorum græcorum, [...] Bibliothecæ Cæsareæ Vindobonensis [...], Vindobonæ & Norimbergæ: L. Voigt, J.B. Endter, 1690 (sygn. BOssol. XVII-20124)*

Jak wspomniano, od czasów renesansu tereny Bizancjum stały się obszarem poszukiwań antycznej kultury i tradycji, w tym przede wszystkim drogocennych manuskryptów. Zjawisko to widać dość dobrze w wydawanym w Wiedniu i Norymberdze przez Leopolda Voigta i Balthasara Joachima Endtera katalogu¹⁰³ kodeksów rękopiśmiennych w języku greckim i językach orientalnych z Cesarskiej Biblioteki w Wiedniu (tj. Hofbibliothek, ob. Austriacka Biblioteka Narodowa). Ten siedmioczęściowy katalog z apendyksem, opublikowany w 1690 roku, został opracowany przez ówczesnego kuratora biblioteki i sekretarza cesarza Leopolda I (1640–1705) – Daniela de Nessela (1644–1699).

Wydanie to odznacza się wyjątkowymi ilustracjami miedziorytowymi, które prezentują m.in. ręcznie wykonywane w manuskryptach miniatury i iluminacje. Jedną z nich jest dedykacyjne przedstawienie¹⁰⁴ (il. 5) bizantyńskiej księżniczki Anicji Juliany (461/462–527/528) ze słynnego rękopisu zwanego popularnie „wiedeńskim Dioskoridesem” (tj. *Codex vindobonensis medicus græcus* 1, f. 6 v°). Kodeks ten trafił na Zachód za pośrednictwem syna Moseasa Hamona – osobistego lekarza Sulejmana Wspaniałego, który w 1569 roku sprzedał go uczonemu i ambasadorowi Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego – Ogierowi Ghiselinowi de Busbecqowi (1522–1592)¹⁰⁵. Zabytek ten, datowany na ok. 512 rok, zawiera traktat medyczny Pedaniosa Dioskurydesa (ok. 40 – ok. 90) *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*¹⁰⁶ oraz kilka innych antycznych pism naukowych, które opatrzone ponad 400 kolorowymi ilustracjami¹⁰⁷.

¹⁰³ Np. D. de Nessel, *Catalogus, sive recensio specialis omnium codicum manuseriptorum græcorum, nec non linguarum orientalium, augustissimæ Bibliothecæ Cæsareæ Vindobonensis [...], Vindobonæ & Norimbergæ 1690 (sygn. BOssol. XVII-20124)*.

¹⁰⁴ Ibidem, cz. 3, il. 5. pomiędzy s. 8 i 9. Zob. I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, s. 145: „The oldest individual portrait in a manuscript”.

¹⁰⁵ J. Janick, K.E. Hummer, *The 1500th Anniversary (512–2012) of the „Juliana Anicia Codex”. An Illustrated Dioscoridean Recension*, „Chronica Horticulturae” 2012, t. 52, nr 3, s. 10.

¹⁰⁶ Znany pod łacińskim tytułem: *De materia medica*.

¹⁰⁷ Zob. więcej w: *Der Wiener Dioskurides*, oprac. O. Mazal, t. 1–2, Graz 1998–1999; L. Brubaker, *The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana*, w: *Byzantine Garden Culture*, red. A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke-Bulmahn, Washington D.C. 2002; S. Lazaris, *Scientific, Medical and Technical Manuscripts*, w: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, red. V. Tsamakda, Leiden–Boston 2017.

Il. 5. Reprodukacja dedykacyjnego przedstawienia Anicji Juliany (461/462-527/528) z dzieła: *Codex vindobonensis medicus græcus* 1, f. 6 v°, w: D. de Nessel, *Catalogus, sive recensio specialis omnium codicum manuscriptorum græcorum, nec non linguarum orientalium, augustissimæ Bibliothecæ Cæsareæ Vindobonensis* [...], Vindobonæ & Norimbergæ 1690, cz. 3, il. 5 pomiędzy s. 8–9 (sygn. BOssol. XVII-20124)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

Kodeks ten miał zostać ofiarowany Anicji Julianie przez mieszkańców obszaru τὰ Ὀνωράτου (na przedmieściach Konstantynopola, po azjatyckiej stronie Bosforu), gdzie wzniosła ona świątynię pw. Matki Boskiej¹⁰⁸. Na przedstawieniu dedykacyjnym fundatorka została przedstawiona na tronie, w drogocennym

¹⁰⁸ R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, s. 486; idem, *Deuxième partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, t. 2: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique*, Paris 1975, s. 21.

diademie, w lewej ręce trzyma konsularny dyptych, a prawą rozdaje złote monety. Za jej ramionami stoją personifikacje wielkoduszności/wspaniałości (μεγαλοψυχία) oraz rozsądku/roztropności (φρόνησις). Poniżej, obok podpisu „zamiłowanie do działalności budowlanej” (πόθος τῆς φιλοκτιστου), artysta wyobraził *putto* przekazującego księżniczce kodeks rękopiśmienny. W poddańczym geście proskinezy (προσκύνησις) prawą stopę Anicji całuje zaś personifikacja „wdzięczności sztuk” ([Εὐ]χαριστία [τῶν] τεχνῶν). Obok samego przedstawienia najpewniej późniejszy kopista, powtarzając znajdujące się tu podpisy, dodatkowo określił centralną postać (tj. Anicję Julianę) jako „mądrość” (σοφία), a *putto* przechrcił na „zamiłowanie do mądrości” (πόθος τῆς σοφίας)¹⁰⁹. Całą iluminację uzupełniają jeszcze spandrelle, gdzie wyobrażono słabo dziś już widoczne *putti*, zaangażowane w różnorakie prace budowlane (co nawiązywało do *putto* uosabiającego zamiłowanie do tejże działalności)¹¹⁰. Jak podkreślała Bente Kiilerich¹¹¹, nieprzypadkowo cesarska córka ze znakomitego rodu¹¹², której męża w 512 roku chciano nawet obwołać cesarzem¹¹³, została przedstawiona tutaj niczym bizantyński władca i otoczona typowo monarszymi atrybutami. Ta ambitna i wpływowa arystokratka fundowała wspaniałe świątynie. Porównywała się przy tym do wielkich cesarzy, takich jak Konstantyn Wielki i Teodozjusz Wielki, uznając, że mądrością przewyższyła samego Salomona (również wielkiego budowniczego świątyni Boga)¹¹⁴. Najśłynniejsza była ta pw. św. Polieukta w Konstantynopolu¹¹⁵, z której wyjątkową

¹⁰⁹ Zob. Z.A. Brzozowska, *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2015, s. 176–178.

¹¹⁰ Zob. opisy wymienionych przedstawiń w: I. Spatharakis, op. cit., s. 145–148. Por. B. Kiilerich, *The Image of Anicia Juliana in the Vienna Dioscurides: Flattery or Appropriation of Imperial Imagery?*, „Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies” 2001, t. 76, nr 1, s. 171–172.

¹¹¹ B. Kiilerich, op. cit., zwł. s. 181–186.

¹¹² Zob. więcej w: M.J. Leszka, *Rola Anicji Juliany w Konstantynopolu końca V – początków VI w.*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia historica” 2011, t. 87.

¹¹³ Ibidem, s. 231.

¹¹⁴ *Antologia palatyńska*, I.10, w. 42–50. Zob. C. Connor, *The epigram in the Church of Hagios Polyuktos in Constantinople and its Byzantine response*, „Byzantion” 1999, t. 69; M. Whitby, *The St. Polyuktos Epigram (AP 1.10): a literary perspectives*, w: *Greek literature in late antiquity: dynamism, didacticism, classicism*, red. S.F. Johnson, Aldershot 2006.

¹¹⁵ R. Janin, *Deuxième partie...*, s. 405–406. Zob. też R.M. Harrison, *The Church of St. Polyuktos in Istanbul and the Temple of Solomon*, w: *Okeanos: Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students*, red. C. Mango, O. Pritsak, U. Pasichnyk, Cambridge 1984; J. Bardill, *A New Temple for Byzantium: Anicia Juliana, King Solomon, and the Gilded Ceiling of the Church of St. Polyuktos in Constantinople*, w: *Social and Political Life in Late Antiquity*, red. W. Bowden, A. Gutteridge, C. Machado, Leiden 2006.

architekturą według niektórych badaczy rywalizował później Justynian Wielki przy budowie Hagii Sofii¹¹⁶. Możliwe, że ten ostatni również starał się o tytuł „nowego Salomona”¹¹⁷, czego egzemplifikacją miałyby być jego legendarne słowa wypowiedziane po ukończeniu prac w Hagii Sofii – „Salomonie, przewyższyłem cię”¹¹⁸.

Na typowo bizantyńskie konteksty naprowadzają nas w omawianym druku miedzioryty prezentujące nie tylko iluminacje z poszczególnych manuskryptów, ale także ryciny mające ilustrować treść rękopisów dotyczących dawnego cesarstwa i najczęściej z jego terenów pochodzących¹¹⁹. Szczególnie warto tutaj zwrócić uwagę na niezwykle popularne w monastycyzmie Wschodu przedstawienie „drabiny do Raju” (il. 6) św. Jana Klimaka (VI/VII wiek) – mnicha z klasztoru św. Katarzyny na Synaju (*Codex vindobonensis theologicus græcus* 207, f. 2 r°)¹²⁰. Drabina ta o 30 szczeblach miała symbolizować 30 cnót życia duchowego w klasztorze, niezbędnych do zbawienia duszy. Opisywana przez św. Jana Klimaka w *Drabinie do Raju* (Κλίμαξ) metafora stała się niezwykle użyteczna dla rozwoju w XIV wieku mistycznego ruchu zwanego hezychazmem¹²¹. Nurt ten propagował wyciszoną kontemplację i wykonywanie innych ascetycznych praktyk prowadzących do zjednoczenia z Bogiem. Każdy kolejny szczebel, nawiązujący tutaj do drabiny Jakubowej (Rdz 28, 10–22), miał prowadzić do kolejnych stopni mistycznego wtajemniczenia i w efekcie do osiągnięcia stanu jedności ze Stwórcą. Szersza recepcja owych idei na Zachodzie stała się możliwa szczególnie po XVI stuleciu, kiedy traktat św. Jana Klimaka został przetłumaczony na język łaciński¹²². W tym okresie zbliżenia Wschodu z Zachodem (m.in. w wyniku wspomnianego już sojuszu Franciszka I

¹¹⁶ Zob. np. R.G. Ousterhout, *New Temples and New Solomons. The Rhetoric of Byzantine Architecture*, w: *The Old Testament in Byzantium*, red. P. Magdalino, R. Nelson, Washington D.C. 2010; N. Viermann *Surpassing Solomon: Church-building and Political Discourse in Late Antique Constantinople*, w: *City of Caesar, City of God. Constantinople and Jerusalem in Late Antiquity*, red. K.M. Klein, J. Wienand, Berlin–Boston 2022.

¹¹⁷ Zob. B. Kiilerich, op. cit., s. 180–182; R.G. Ousterhout, op. cit., s. 223–253.

¹¹⁸ *Opowieść o budowie Wielkiego Kościoła (Diegesis)*, 27, w: *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, red. T. Preger, t. 1, Leipzig 1901, s. 105, w. 4–5. Zob. też R.G. Ousterhout, op. cit., s. 245 i n.

¹¹⁹ Zob. więcej o ilustrowanych rękopisach bizantyńskich w: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, red. V. Tsamakda, Leiden–Boston 2017.

¹²⁰ D. de Nessel, op. cit., cz. 1, s. 306.

¹²¹ Zob. więcej o historii tego nurtu w zbiorze artykułów Johna Meyendorffa: *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*, London 1974.

¹²² Zob. więcej w: J. Chrysavgis, *John Climacus. From the Egyptian Desert to the Synaitic Mountain*, London–New York 2004; Н.В. Герасименко, И.А. Орецькая, Иоанн Лествичник, w: *Православная энциклопедия*, t. 24, red. Сурґл I (patriarcha Moskwy), Москва 2011, <https://www.pravenc.ru/text/471351.html> [dostęp: 13.07.2023].

Il. 6. Reprodukcyjna *Drabiny do Raju* św. Jana Klimaka (VI/VII w.) z: *Codex vindobonensis theologicus græcus 207, f. 2 rº*, w: D. de Nessel, *Catalogus, Sive Recensio Specialis...*, cz. 1, s. 306 (sygn. BOssol. XVII-20124)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

z Sulejmanem Wspaniałym) zainteresowanie Bizancjum i kulturą Wschodu zaczęło być widoczne również w starych drukach.

Kolejnym przedstawieniem z omawianego tutaj katalogu, na które chciałbym zwrócić uwagę, jest wizerunek biblijnego króla Dawida z manuskryptu zawierającego grecki przekład łączonych z nim słynnych psalmów (*Codex vindobonensis theologicus græcus* 336, f. 19 v°)¹²³. Jak już zostało wspomniane, bizantyńscy władcy, szukając jak najbardziej starożytnego uprawomocnienia swej władzy, w teologii politycznej często odwoływali się do pobożnego niegdys ludu Izraela, którego przymierze z Bogiem niejako kontynuowali. Cesarze porównywali się więc nie tylko do swoich poprzedników od czasów pobożnego Konstantyna, ale także do biblijnych monarchów takich jak Salomon czy właśnie Dawid¹²⁴. Z tego też powodu reprodukowane w owym druku przedstawienie z XI-wiecznego konstantynopolitańskiego rękopisu prezentuje króla Dawida na tronie w szatach zarezerwowanych dla bizantyńskiego cesarza (il. 7). Z kolei przy opisie kodeksu (*Codex vindobonensis philosophicus et philologicus græcus* 74) zawierającego m.in. pisma tytularnego łacińskiego patriarchy Konstantynopola – Bessariona (1408–1472) – wydawcy zdecydowali się umieścić jego podobiznę oraz portrety ośmiu innych XV-wiecznych bizantyńskich uczonych, niezwykle istotnych dla rozwoju kultury Zachodu¹²⁵. Postacie takie jak Manuel Chryzoloras (ok. 1350–1415), Demetrios Chalkokondyles (1423–1511), Teodor Gaza (ok. 1398–1476), Jan Argiropul (ok. 1415–1487) czy Jerzy z Trapezuntu (1395–1484), decydując o przeniesieniu się do Italii, znacząco przyczyniły się do znajomości języka i literatury greckiej w Europie, co wspierało rozwój renesansu¹²⁶.

¹²³ D. de Nessel, op. cit., cz. 1, il. 4 pomiędzy s. 446 i 447.

¹²⁴ Zob. więcej w: *The Old Testament in Byzantium*, red. P. Magdalino, R. Nelson, Washington D.C. 2010, zwł. artykuł C. Rapp, *Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium* na s. 175–197.

¹²⁵ D. de Nessel, op. cit., cz. 4, s. 43. Por. przedstawienia wymienionych osób wykonane przez Tobiasa Stimmera w: *Pauli Iovii Novocomensis episcopi Nucerni Elogia virorum literis illustrium* [...], Basil 1577, <https://books.google.pl/books?id=4ndeAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl> [dostęp: 14.07.2023]. Zob. też P. Bell, *Barbaric and Assimilated Hellenes. Textual and Visual Images of Greek Scholars between Lapo da Castiglione (c.1405–1438) and Paulo Giovio (1483–1552)*, w: *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe 15th–17th Centuries*, red. N. Constantinidou, H. Lamers, Leiden–Boston 2020.

¹²⁶ Zob. więcej o tych postaciach oraz o wkładzie „greckich” emigrantów w rozwój Zachodu w: J. Harris, *Greek emigres in the West 1400–1520*, Camberley 1995; H. Lamers, *Greece Reinvented. Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*, Leiden–Boston 2016; N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 2017.

Il. 7. Reprodukacja wizerunku biblijnego króla Dawida z: *Codex vindobonensis theologicus græcus* 336, f. 19 v°, w: D. de Nessel, *Catalogus, sive recensio specialis...*, cz. 1, il. 4, pomiędzy s. 446 i 447 (sygn. BOssol. XVII-20124)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

Nie sposób też nie wspomnieć o pięknych całostronicowych przedstawieniach towarzyszących opisowi kodeksu zawierającego m.in. *Dzieje* Jerzego Pachymeresa (1243–ok. 1310, *Codex vindobonensis philosophicus et philologicus graecus* 150). Możemy tu w pełnej krasie zobaczyć nie tylko podobiznę samego bizantyńskiego historyka, ale także wizerunki cesarzy, których okresowi panowania poświęcił karty swojego dzieła (tj. rządzących w latach 1259–1328 Michała VIII Paleologa oraz Andronika II Paleologa, il. 8)¹²⁷. Należy pamiętać, że przedstawień tych nie znajdziemy w omawianym wiedeńskim manuskrypcie, a były one wzorowane na ilustracjach z innego rękopisu¹²⁸. Przy okazji opisu kodeksu (*Codex vindobonensis philosophicus et philologicus graecus* 310) zawierającego dzieła Aristaeneta (V wiek), pochodzącego z Bitynii, wydawcy postanowili z kolei umieścić miedzioryty ukazujące dwa główne miasta tego bizantyńskiego regionu, tj. Nikomedię (ob. İzmit) oraz Niceę (ob. İznik)¹²⁹. Szczególnie wymowne są jednak miedzioryty¹³⁰ mające ilustrować wydarzenia opisywane w rękopisie (*Codex vindobonensis historicus graecus* 17) zbierającym pisma z XVII soboru powszechnego, jaki odbywał się w Bazylei, Ferrarze, Florencji i Rzymie w latach 1431–1445. Ryciny te, wykonane przez Davida Nikolausa Hautta (1641–), ukazują upokarzające dla Bizancjum ukorzenie się cesarza Jana VIII Paleologa (1392–1448) i patriarchy Konstantynopola Józefa II (ok. 1360–1439) przed majestatem papieża Eugeniusza IV (1383/1384–1447) i Kościoła Zachodu. Jan VIII, będący już wasalem osmańskiego sułtana, w obliczu ciągłego zagrożenia ze strony tureckiej zdecydował się zaangażować w plan przeprowadzenia unii zwaśnionych po 1054 roku Kościołów Wschodu i Zachodu. Mimo że uznał władzę papieża w świecie chrześcijańskim i dogmaty Kościoła katolickiego, nie tylko nie udało mu się uzyskać wojskowej pomocy Zachodu, ale na dodatek utracił poparcie własnych poddanych oraz Rusi, która do tej pory uznawała prymat konstantynopolitańskiego patriarchy. W omawianym druku w klimacie nieukrywanej niechęci triumfującego Zachodu wobec Bizancjum znajdziemy więc ilustracje przedstawiające przybycie Jana VIII z Konstantynopola do Wenecji, jego ukorzenie się przed Eugeniuszem IV w Ferrarze w 1438 roku, uznanie łacińskich dogmatów we Florencji w 1439 roku oraz jego wręcz nieporadny powrót stamtąd do Wenecji (il. 9).

Ossoliński egzemplarz omawianego katalogu został oprawiony w dwa osobne woluminy, obłożone brązową skórą ze złożonymi XVIII-wiecznymi

¹²⁷ D. de Nessel, op. cit., cz. 4, s. 86–88.

¹²⁸ Tj. *Codex Monacensis Graecus* 442 (Bayerische Staatsbibliothek, Munich), <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00108701> [dostęp: 19.07.2023].

¹²⁹ D. de Nessel, op. cit., cz. 4, s. 148–149.

¹³⁰ Ibidem, cz. 5, s. 39–41.

Il. 8. Reprodukacja przedstawienia Andronika II Paleologa (1259–1332) z: *Codex Monacensis Graecus 442, f. 175 v°*, w: D. de Nessel, *Catalogus, sive recensio specialis...*, cz. 4, s. 88 (sygn. BOssol. XVII-20124)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

Il. 9. Miedziorytowe przedstawienie powrotu Jana VIII Paleologa (1392–1448) z XVII soboru powszechnego w 1439 roku, wykonane przez Davida Nikolausa Hautta (1641–), w: D. de Nessel, *Catalogus, sive recensio specialis...*, cz. 5, s. 40, il. 2 (sygn. BOssol. XVII-20124)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

tlóceniami na grzbietach. Tomy te zostały sprzedane przez księgarza z Amsterdamu Jacoba van Royena (czynny 1671–1717)¹³¹ bibliotece najstarszej holenderskiej uczelni wyższej, tj. Uniwersytetu w Lejdzie¹³². W późniejszym czasie dzieło to stało się częścią wiedeńskiej kolekcji Józefa Maksymiliana Ossolińskiego¹³³, który notabene pełnił funkcję prefekta tej samej Nadwornej Biblioteki Cesarskiej, gdzie do dziś znajdują się omawiane wcześniej manuskrypty. Szczęśliwie stary druk pełen miedziorytowych przedstawień znalazł się wśród tomów przetransportowanych po II wojnie światowej ze Lwowa¹³⁴ do Wrocławia.

¹³¹ „Vendatur J:V: Rojen D:Z:” – rps.

¹³² „ACAD LVGD” – piecz.

¹³³ „IX.F.19.” – rps (na vol. I); „153/1 | Hist. Lit. Voll. II. LO.” – rps (na vol. I); „IX.F.20.” – rps (na vol. II); „153/2” – rps (na vol. II).

¹³⁴ „33.068” – piecz. (dawna sygnatura lwowska).

**S. Starowolski, *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego
w Konstantynopolu, W Krakowie: F. Cezary, 1649*
(sygn. BOssol. XVII-3870)**

Niedługo po upokorzeniu Jana VIII chrześcijański Zachód podjął ostatnią za czasów istnienia wschodniego cesarstwa próbę zatrzymania Imperium Osmańskiego przed dalszą ekspansją. Mowa tutaj o krucjacie pod wodzą króla Polski i Węgier Władysława III (1424–1444), która nie tylko nie odsunęła zagrożenia tureckiego od świata chrześcijańskiego, ale na dodatek zakończyła się tragiczną śmiercią polskiego monarchy w bitwie pod Warną (10 listopada 1444 roku). Bizancjum nie przetrwało nawet dekady dłużej, a Imperium Osmańskie, przejmując wszystkie obszary należące niegdyś do wschodniego cesarstwa, było już nie tylko pogańskim zagrożeniem ze Wschodu, ale także sąsiadem europejskich monarchii. Choć jeszcze w XV wieku stosunki polsko-tureckie pozostawały nieprzyjazne, w kolejnym stuleciu, zwłaszcza za czasów Zygmunta Starego (1467–1548), relacje te znacząco się poprawiły. W 1533 roku władca ten zawarł nawet z Sulejmanem Wspaniałym pokój wieczysty, wyprzedzający wspomniany traktat pomiędzy tym sułtanem a Franciszkiem I¹³⁵. W tym okresie pomiędzy dworami w Krakowie i Konstantynopolu wymieniane były wzajemne uprzejmości¹³⁶, a zbliżenie kulturowe zaczęło być zauważalne wśród polskiej szlachty. Ze Wschodu sprowadzano do Rzeczypospolitej nie tylko przyprawy, dywany czy jedwab, ale także broń i odzież¹³⁷, które w niedługim czasie wpłynęły

¹³⁵ Zob. więcej w: D. Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Leiden 2000, zwł. s. 116–128.

¹³⁶ Zob. A. Dziubiński, *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław 2005, s. 129–130: „Sulejman I uznał za stosowne wyróżnić jedynie dwu swoich chrześcijańskich sojuszników: króla Polski i króla Francji, zapraszając ich 28 września 1539 r. [...] na święto obrzezania [...] swoich dwu synów [...] oraz na ślub swej córki [...], mające się odbyć w Konstantynopolu [...] w listopadzie. W zaproszeniu, które obejmowało również Zygmunta Augusta, znalazło się niezwykle pochlebne zdanie o królu Zygmuncie, iż «między wszystkimi krześcijańskimi pany nie mamy żadnego krześcijańskiego pana przyjaciela nad was». Ponadto, jak wynika z listu Zygmunta I do abpa P. Gamrata z 4 lutego 1542 roku, władca ten planował zaproszenie Sulejmana I na ślub Zygmunta Augusta z Elżbietą Habsburżanką. Zob. A. Dziubiński, op. cit., s. 148–149: „sam fakt rozważania takiej ewentualności [...], jest symptomatyczny dla zmiany, jaka dokonała się w epoce Odrodzenia w postrzeganiu relacji świata chrześcijańskiego z muzułmańskim w porównaniu z ich średniowieczno-krucjatową wizją, podtrzymywaną nadal jedynie przez papieżstwo”.

¹³⁷ B. Biedrońska-Słota, *Gust artystyczny czasów króla Jana III Sobieskiego*, „Sztuka i Krytyka” 2022, t. 3, nr 114, s. 19–23 i n.; zob. więcej w: A. Dziubiński, *Na szlakach*

na orientalizację tzw. polskiego stroju, kształtowanego w nurcie sarmatyzmu¹³⁸. Poprawne stosunki polsko-tureckie utrzymywały się do końca XVI wieku, kiedy to dbanie o interesy na południowych i południowo-wschodnich krańcach Rzeczypospolitej zaczęło determinować coraz częstsze spotkania wojsk koronnych z wysłannikami konstantynopolitańskiego sułtana¹³⁹.

Mimo niesłabnącego zagrożenia dla świata Zachodu ze strony Imperium Osmańskiego humanistyczny lament i chęć ocalenia utraconych skarbów kultury antycznej zostały niejako zastąpione przez zachwyt nad Orientem. Europejczycy inspirowani m.in. coraz dokładniejszą eksploracją obu Ameryk w wyprawach na obszary dawnego Bizancjum (czy to fizycznych, czy też intelektualnych) szukali coraz częściej egzotyki bądź po prostu jakichkolwiek aktualnych informacji¹⁴⁰. Z kolei w pielgrzymkach do miejsc świętych głównym obszarem ich zainteresowań pozostawała religijna dewocja, a nie rzymsko-bizantyński charakter odwiedzanych terenów¹⁴¹.

Dość dobrym przykładem tej właśnie perspektywy jest dzieło *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, wydane po raz pierwszy w Krakowie w 1646 roku. Jest to w istocie napisana przez wielkiego polihistora polskiego baroku Szymona Starowolskiego (1588–1656) adaptacja włoskiej relacji Domenica Hierosolimitano (ok. 1552 – po 1621)¹⁴² z jego pobytu w dawnej bizantyńskiej stolicy. W przedmowie Starowolskiego czytamy, iż kierował on to dzieło do młodego Jana Sobiepana Zamoyskiego (1627–1665), który w trakcie swoich podróży jeszcze nie miał okazji dworu „tyrana tureckiego,

Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku, Wrocław 1998, s. 145–201, zwł. s. 165–166.

¹³⁸ B. Biedrońska-Słota, *Gust artystyczny...*, zwł. s. 19, 23; zob. też eadem, *Sarmatyzm. Sen o potędze*, Kraków 2010.

¹³⁹ Zob. więcej o rozwoju stosunków polsko-tureckich w XVII i XVIII wieku w: D. Kłodziejczyk, op. cit., s. 129–159.

¹⁴⁰ Przykładem może być tu jedna z tzw. małych republik wydawanych przez rodzinę Elzevirów poświęcona Turcji: *Turcici imperii status* [...], Lugduni Batavorum 1634 (sygn. BOssol. XVII-10928; XVII-11880).

¹⁴¹ Zob. np.: M.K. Radziwiłł, *Hierosolymitana peregrinatio* [...], Brunsbergæ 1601 (sygn. BOssol. XVII-15589, <https://www.dbc.wroc.pl/publication/154206> [dostęp: 11.10.2023] czy pierwodruk tłumaczenia tej relacji na język polski: M.K. Radziwiłł, *Peregrynacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej* [...], W Krakowie 1607 (sygn. BOssol. XVII-6877, <https://www.dbc.wroc.pl/publication/154314> [dostęp: 11.10.2023]).

¹⁴² D. Hierosolimitano, *Vera relatione della gran città di Constantinopoli et del Serraglio del Gran Turca*, a konkretnie jej drugie wydanie z 1639 roku. Zob. więcej w: R. Krzywy, *Włoski pierwowzór „Dworu cesarza tureckiego” Szymona Starowolskiego. Rozwiązanie zagadki*, „Pamiętnik Literacki” 2017, z. 3.

między innych królów chrześcijańskich ozdobnymi dworami widzieć¹⁴³. Jak wskazywali wcześniejsi badacze¹⁴⁴, adaptacja polskiego duchownego miała charakter nie tylko poznawczy, ale także propagandowy. Wydanie owego druku zbiega się bowiem w czasie z przygotowaniem Władysława IV (1595–1648) do wojny z Turkami. Tych zaś Starowolski nazywa tutaj „grubym pogaństwem”¹⁴⁵ i tymi, którzy „lubo to chrześcijan [...] haniebnie niewidzą”¹⁴⁶. Charakter stosunków polsko-tureckich owych czasów wyraźnie obrazują słowa, jakie kierował on do młodego Zamoyskiego, wskazując, że „sąsiedztwo” „dworu tyрана” jest nam (tj. Polakom) „zawsze straszne i podejrzane bardzo”¹⁴⁷. Starowolski zarówno swoją przedmowę¹⁴⁸, jak i ostatni akapit dzieła kończy prośbą do Boga, aby ten oswobodził narody chrześcijańskie spod „stęskającego jarzma” tureckiego tyрана, „a sławnemu narodowi naszemu, którzy go najbliżej mieszkamy, dał mądrość, męstwo i jednostajną wolę ze wszystkim Chrześcijaństwem czynić z nim, o chwałę Krzyża świętego i otrzymać zwycięstwo jako najszczęśliwsze”¹⁴⁹.

Treść dzieła, w którą Starowolski niewiele już ingeruje¹⁵⁰, skupia się typowo na obyczajach i wierzeniach muzułmańskich wraz ze szczegółową deskrypcją tego, co dzieje się w samym pałacu konstantynopolitańskiego sułtana. W opisie dawnej stolicy Bizancjum w dodanym przez Starowolskiego pierwszym akapicie daje się zauważyć sympatię do „sławy wielmożnego panowania Cesarzów Greckich”¹⁵¹. Z konieczności w owej relacji wyliczającej poszczególne budynki miasta wspomina o dawnych władcach takich jak Konstantyn Wielki¹⁵². Odniesienia te jednak mają zupełnie marginalny charakter, a świat chrześcijaństwa reprezentują tu bardziej funkcjonujące podówczas w Konstantynopolu

¹⁴³ S. Starowolski, *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, W Krakowie 1649 (sygn. BOssol. XVII-3870, <https://www.dbc.wroc.pl/publication/154952> [dostęp: 29.12.2023]), karta)*([3] v^o.

¹⁴⁴ F. Bielak, *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1957, t. 5, nr 1, s. 314, za: R. Krzywy, op. cit., s. 179.

¹⁴⁵ S. Starowolski, *Dwór cesarza tureckiego...*, [1649], s. 5.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 8.

¹⁴⁷ Ibidem, karta)*([4] r^o.

¹⁴⁸ Ibidem, karta)*([4] v^o: „[...] *gdy między chorągwiemi królów chrześcijańskich etiam aquilonis nostri aquila w Portę Otomańską wzniesiona będzie. Quod voveo, quod opto*”.

¹⁴⁹ Ibidem, s. 75.

¹⁵⁰ Może poza moralizatorskimi dodatkami przy opisie niektórych tureckich zwyczajów religijnych. Zob. R. Krzywy, op. cit., s. 181–184.

¹⁵¹ S. Starowolski, *Dwór cesarza tureckiego...*, [1649], s. [1].

¹⁵² Któremu (na s. 5) przypisywał np. budowę (justyniańskiej?) Hagii Sofii. Zob. też ibidem, s. 2, 7, 11, 28.

świątynie łacinników, Greków czy Ormian¹⁵³. Niewątpliwym *meritum* dzieła pozostawało zaspokojenie ciekawości zachodnich czytelników co do zwyczajów i mentalności – obcego, retorycznie pogardzanego i nieustannie niebezpiecznego ludu tureckiego. Z perspektywy I Rzeczypospolitej adaptacja Starowolskiego była w XVII i na początku XVIII wieku jednym z głównych źródeł wiedzy dotyczących muzułmańskich obyczajów i – jak pisał Roman Krzywy¹⁵⁴ – jednym ze „staropolskich bestsellerów”. Doczekała się ona wielu kolejnych wydań w następnych stuleciach, stając się ponadto podstawą rosyjskiego przekładu, opublikowanego po raz pierwszy w Moskwie w 1678 roku¹⁵⁵.

W Dziale Starych Druków Ossolineum przechowywane są obecnie cztery egzemplarze wspomnianego dzieła, stanowiące wznowienia z 1649¹⁵⁶ oraz 1695 roku¹⁵⁷, drukowane w tej samej oficynie wydawniczej Franciszka Cezarego (ok. 1583–1651) w Krakowie. Przy opracowywaniu niniejszego materiału korzystano z woluminu z wydaniem z roku 1649, oprawionego w XIX-wieczny brązowy półskórek ze złożonymi tłoczeniami na grzbiecie i ciemno-żółtym papierem marmurkowym. Pozycja ta była niegdyś częścią księgozbioru podskarbiego wielkiego koronnego i marszałka sejmu zwyczajnego Franciszka Maksymiliana Ossolińskiego (1676–1756), który od 1736 roku przebywał na dworze Stanisława Leszczyńskiego (króla polskiego w latach 1704–1709 i 1733–1736) we francuskim Lunéville¹⁵⁸. W późniejszym okresie druk ten zasilił wiedeńską kolekcję Józefa Maksymiliana Ossolińskiego¹⁵⁹, skąd trafił do Lwowa¹⁶⁰ i następnie po II wojnie światowej do Wrocławia.

¹⁵³ Zob. rozdz. III *O kościołach chrześcijańskich* w: ibidem, s. 8–9 (s. 9 wybita jako „6”).

¹⁵⁴ R. Krzywy, op. cit., s. 184.

¹⁵⁵ Ibidem, przyp. 18.

¹⁵⁶ Sygn. BOssol. XVII-3870. Zob. *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII*, t. 7, oprac. W. Tyszkowski, Wrocław 1995, s. 157, nr 6967.

¹⁵⁷ S. Starowolski, *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, W Krakowie 1695 (sygn. BOssol. XVII-4715; XVII-5300, <https://www.dbc.wroc.pl/publication/155600>; XVII-8461). Zob. *Katalog starych druków...*, s. 157, nr 6968a-c.

¹⁵⁸ „Ex libris F.M. Ducis de Tenczyn | Ossolinski Lunewillæ d[ie] 12 7bris | 1741.” – rps.

¹⁵⁹ „7525/4” – rps; „4990” – rps.

¹⁶⁰ „3.793” – piecz. (dawna sygnatura lwowska).

Korte beschryvinghe, ende aen-wysinghe der plaetsen in desen boeck, naer hunnen teghenwoordighen Standt, pertinentelyck uyt-ghebeeldt, in Oostenryck, T' Antwerpen: J. Peeters, [ca 1686] (sygn. BOssol. XVII-19523)

Przewidywane przez Starowolskiego nieuchronnie zbliżające się konflikty pomiędzy światem chrześcijaństwa a islamem (ze sporym udziałem polskiego oręża) stały się w XVII stuleciu wręcz stałą troską Europy. Po latach wojen na Bałkanach Turkom udało się podporządkować Wołoszczyznę i Mołdawię oraz stać się nieustannym zagrożeniem również dla całej Rusi, Węgier oraz Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Po odebraniu Wenecjanom Krety, w latach 70. XVII wieku wojska sułtana podejmowały liczne najazdy na Rzeczpospolitą, osłabioną wojnami ze Szwecją, Rosją i Kozakami. W końcu gdy w sierpniu 1683 roku wojska Imperium Osmańskiego wkroczyły na tereny Świętego Cesarstwa, Jan III Sobieski (1629–1696) zdecydował się osobiście poprowadzić na południe armię polsko-litewską. Ta zaś po połączeniu z innymi wojskami chrześcijańskimi pod wodzą polskiego monarchy pokonała pod Wiedniem siły tureckie dowodzone przez Kara Mustafę (1634/1635–1683), w efekcie zmuszając Imperium Osmańskie do odwrotu¹⁶¹. Sobieski stał się na pewien czas bohaterem chrześcijańskiego świata Zachodu. Entuzjazm wiedeńskiej wiktorii przełożył się na zawiązanie w 1684 roku przymierza tzw. Ligi Świętej, w ramach której Państwo Kościelne, Wenecja, Święte Cesarstwo oraz Rzeczpospolita (do których dwa lata później dołączyło także Carstwo Moskiewskie¹⁶²) zobowiązywały się do przeciwstawienia „zagrożeniu tureckiemu”¹⁶³.

Z tego właśnie okresu pochodzi ostatni stary druk z kolekcji ZNiO, na który chciałbym zwrócić uwagę w niniejszym opracowaniu. Jeden z nowszych nabytków Działu Starych Druków jest bardzo rzadkim egzemplarzem albumu wydanego ok. 1686 roku w Antwerpii przez niderlandzkiego miedziorytnika i księgarza Jacoba Peetersa (1637–1695)¹⁶⁴. Peeters, specjalizujący

¹⁶¹ Zob. więcej w: J. Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa 1983; A. Wheatcroft, *The Enemy at the Gate. Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, New York 2008.

¹⁶² Najprawdopodobniej dlatego wśród miast prezentowanych w omawianym druku znalazł się również Nowogród.

¹⁶³ Zob. O. Forst de Battaglia, *Jan Sobieski król Polski*, przeł. K. Szyszkowska, Warszawa 1983, s. 260–278.

¹⁶⁴ *Korte beschryvinghe, ende aen-wysinghe der plaetsen in desen boeck, naer hunnen teghenwoordighen Standt, pertinentelyck uyt-ghebeeldt, in Oostenryck, T' Antwerpen [ca 1686] (sygn. BOssol. XVII-19523).*

się w wytwarzaniu miedziorytowych map i krajobrazów, chciał najwyraźniej wykorzystać fałszywą sławę ostatnich zachodnich zwycięstw w walkach z Imperium Osmańskim. We współpracy ze swoim bratem Janem (1624–1677), Gasparem Bouttatsem (1640–1695) oraz innymi artystami¹⁶⁵ zdecydował się bowiem dodać do posiadanego już materiału kilka nowych przedstawień i wydać album widoków miast kojarzonych z niedawnymi konfliktami z Turcją. Prócz krajobrazów miejscowości związanych z konfliktem osmańsko-weneckim na Morzu Śródziemnym znalazły się tu ryciny ukazujące liczne ośrodki na Bałkanach, Węgrzech, na terenach Świętego Cesarstwa oraz oczywiście Turcji. Dla porządku dodano również 12 stron z krótkimi opisami tych miast. Całość wydania rozpoczynały¹⁶⁶ zaś miedzioryty ilustrujące słynną wiktoryę wiedeńską wraz z portretami jej największych bohaterów (zarówno tych pozytywnych, jak i negatywnych). Prócz faworyzowanego cesarza Leopolda I możemy tu oglądać liczne przedstawienia z Janem III Sobieskim w roli głównej.

Wśród prezentowanych miast nie mogło zabraknąć dawnej bizantyńskiej i ówczesnej osmańskiej stolicy, która pojawia się dwukrotnie. Pierwsza z interesujących nas ilustracji (il. 10)¹⁶⁷ – autorstwa Jacoba Peetersa bądź też jego brata Jana – kontynuuje tradycję panoram wykonywanych wcześniej przez Giovanniego Andreasa Vavassore czy Georga Brauna (1541–1622) i Fransa Hogenberga (1539–1590) w ich słynnym *Civitates Orbis Terrarum* (1572–1618)¹⁶⁸. Zaprezentowana tu perspektywa z lotu ptaka nieco obniżyła jednak linię horyzontu, co wpłynęło mocno na dbałość o szczegóły. Wydaje się, że najbardziej ucierpiały na tym zwłaszcza te, które odnosiłyby się do bizantyńskiej przeszłości miasta. Nawet jeśli budynki sprzed panowania tureckiego zostały tutaj utrwalone, w ramach kopiowania dawnych wzorców, to znajdujące się tu podpisy dotyczą niemal wyłącznie nazw tureckich¹⁶⁹. Brak nawet odniesienia do słynnej Hagii Sofii. Podobnie prezentuje się dołączony do omawianego dzieła opis miasta, którego treść odnosi się głównie do obecnych realiów osmańskiej stolicy. Dopiero ostatnie zdania wspominają krótko, jak ośrodek ten przechodził z rąk do rąk – od czasów greckiej kolonii, przez rzymskie

¹⁶⁵ Tj. Lucasem Vorstermanem (1624–1666) i Romeynem de Hooghem (1645–1708).

¹⁶⁶ Prócz początkowej karty dedykacyjnej dla cesarza Leopolda I.

¹⁶⁷ Tyt.: *Constantinopelen*.

¹⁶⁸ *Byzantium Nunc Constantinopolis* (ok. 1575), https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~286838~90059089:Vol-1--51--Byzantium-Nunc-Constanti?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:constantinopolis;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=0&trs=2 [dostęp: 2.11.2023].

¹⁶⁹ Prócz zlokalizowanego na północno-zachodnim krańcu miasta tzw. pałacu Konstantyna (Palḡes Van Constanti:), tj. ob. Tekfur Sarayı.

Il. 10. *Constantinopelen, w: Korte beschryvinghe, ende aen-wysinghe der plaetsen in desen boeck, naer hunnen teghenwoordighen Standt, pertinentelyck uyt-ghebeeldt, in Oostenryck, T' Antwerpen* [ca 1686] (sygn. BOssol. XVII-19523)

Źródło: Dział Starych Druków Narodowej Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

miasto, które w XIII wieku podbili łacinnicy, a w 1453 roku ostatecznie zdobyli Turcy. Ponadtyśiącletnia historia Konstantynopola jako bizantyńskiej stolicy zamknęła się więc tutaj w zaledwie kilku wersach¹⁷⁰. Opublikowany przez Petera widok miasta był dość popularną perspektywą reprodukowaną na przełomie XVII i XVIII wieku, jak np. we francuskim wydaniu Nicolasa de Fera (1646–1720) dotyczącym fortyfikacji europejskich miast z 1696 roku¹⁷¹ czy też nieco późniejszego atlasu świata Henriego Chatelaina (1684–1743) z 1719 roku¹⁷².

Miasto nad Bosforem w omawianym druku można również oglądać z perspektywy cieśniny Dardanele (daw. Hellespontu). Owo malownicze

¹⁷⁰ *Korte beschryvinghe...*, s. 7.

¹⁷¹ N. De Fer, *Veue De Constantinople*, w: *Les Forces De L'Europe, Ou Description Des Principales Villes, Avec Leurs Fortifications* [...], cz. 8, A Paris 1696, https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~298669~90069807:Veue-de-Constantinople?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No [dostęp: 3.11.2023].

¹⁷² H. Chatelain, *Vuë de Constantinople du côté du Bosphore*, w: *Atlas Historique, Ou Nouvelle Introduction A l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne* [...], t. 5, A Amsterdam 1719, nr 9, po s. 22, https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~320949~90090217:Tome-V--No--9-Pag--22--Bosphore-de-?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No [dostęp: 3.11.2023].

przedstawienie¹⁷³ prezentuje jednak Konstantynopol już niemal całkowicie schematycznie z odznaczającymi się półksiężycami na tamtejszych meczetach. Na tym samym miedziorycie Peetersowi udało się umieścić jednak ruiny przesławnej Troi¹⁷⁴. Jak widać, po okresie humanistycznego lamentu nad utraconym Konstantynopolem w przeciwieństwie do bizantyńskiej stolicy starożytnej Ilion wciąż pozostawał dla Zachodu istotną spuścizną antyku. W albumie odnajdujemy również ryciny innych miejsc położonych na terenach dawnego Bizancjum, takich jak choćby liczne przedstawienia dawnego Hellespontu, Aleksandrii czy Ziemi Świętej. Rzymsko-bizantyńska przeszłość tych obszarów zdaje się jednak nie mieć żadnego znaczenia, a krajobrazy niekiedy trudno byłoby odróżnić od obecnych tu również ilustracji największych ośrodków islamu, takich jak Mekka. Wygląda więc na to, że nawet jeśli Zachód marzyłby o ponownej chrystianizacji tych miejsc, to w pierwszej kolejności szukano by tam nie utraczonych skarbów antyku i relikwii pierwszych chrześcijańskich cesarzy, ale raczej możliwości zniesienia pogańskiego jarzma okrutnego tyrana ze Wschodu.

Opisywany ossoliński egzemplarz¹⁷⁵ tego dzieła ma przepiękną oprawę, wykonaną z czerwonej skóry ze złożonymi tłoczeniami z przełomu XIX i XX wieku. Ten rzadki druk został zakupiony przez Dział Starych Druków ZNiO na aukcji antykwariatu Lamus w 2021 roku i nie ma niestety żadnych wyraźnych znaków mówiących o jego wcześniejszych właścicielach.

Ufam, że zaprezentowane w niniejszym opracowaniu wybrane stare druki z kolekcji ZNiO umożliwiły przybliżenie perspektywy nowożytnych Europejczyków na Cesarstwo Wschodniorzymskie podbite przez Imperium Osmańskie. Od XV do XVII stulecia Konstantynopol z ostatniego bastionu chrześcijańskiej tradycji i kultury antycznej stał się egzotyczną siedzibą pogańskiego tyrana¹⁷⁶. „Źródło muz”, w którym humaniści poszukiwali cennych manuskryptów, i repozytorium świętych relikwii, dokąd zmierzali liczni pielgrzymi, stało się pełnym tajemnic, niezwyklej przypraw i obcych zwyczajów bazarem orientalnych różnorodności. Jak się wydaje, ten ostatni, choć niezmiernie ciekawy i wart eksploracji, nieuchronnie utracił jednak te cechy swego dawnego oblicza, z którymi Zachód mógłby się na co dzień identyfikować.

¹⁷³ Zatytułowane: *het ghesicht vanden Hellespont, en vande propontide*.

¹⁷⁴ Oznaczonej literą K: *de ruinen van trojen*.

¹⁷⁵ Sygn. BOssol. XVII-19523.

¹⁷⁶ Zob. też o stosunku Zachodu do wschodniego cesarstwa ze szczególnym uwzględnieniem idei miasta Konstantynopola w: R. Devereaux, *Constantinople and the West in Medieval French Literature. Renewal and Utopia*, Cambridge 2012.

Owa mentalnościowa zmiana wydaje się dosyć wyraźna, gdy porównamy pisma lamentującego nad zdobyciem Konstantynopola Piusa II z niekiedy nawet pochlebnymi komentarzami Starowolskiego co do obyczajów muzułmanów ówczesnie zamieszkujących nad Bosforem. Z kolei dzieła Pierre'a Gilles'a, choć zdecydowanie starały się zachowywać „utracone skarby” dawnego Bizancjum, zdają się zapowiadać nowe nurty swego rodzaju antykwaryzmu oraz szerszych badań nad kulturą i historią wschodniego Cesarstwa. Ich prekursorem był niewątpliwie Hieronim Wolf (1516–1580), który w 1557 roku, wydając zbiór źródeł dotyczących tego organizmu państwowego, nazwał go „korpusem historii bizantyńskich” (*Corpus Historiae Byzantinae*¹⁷⁷)¹⁷⁸. Użycie tego terminu utrwalonego przez XVII-wieczne publikacje, takie jak *De historiae byzantinae scriptoribus* (*Byzantine du Louvre*; 1649–1711¹⁷⁹) czy *Historia Byzantina* Charles'a Du Cange'a (1610–1688) z 1680 roku¹⁸⁰, ostatecznie przyczyniło się do odróżnienia historii Cesarstwa Rzymskiego kończącej się w V wieku od historii Bizancjum¹⁸¹ zwieńczonej podbojem Konstantynopola w 1453 roku¹⁸². Termin ten prócz kryteriów merytorycznych (dających początek nowej dyscyplinie badawczej¹⁸³) niewątpliwie był jednak również

¹⁷⁷ Od nazwy megaryjskiej kolonii – Byzantion (Βυζάντιον), założonej w miejscu ob. Stambułu.

¹⁷⁸ *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, red. J. Ransohoff, N. Aschenbrenner, Washington D.C. 2021, s. 4–5, 78–79, 333 i n., 353–354, 369–370, 374.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 5, 356, 375–376.

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 5–6, 155–162, 289–290. Zob. też J.M. Spieser, *Du Cange and Byzantium*, w: *Through the Looking Glass. Byzantium through British eyes. Papers from the Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, March 1995*, red. R. Cormack, E. Jeffreys, Aldershot 2000.

¹⁸¹ Dużo wcześniej – w czasach Karola Wielkiego (747/748–814), którego władztwo stanowić miało kontynuację Cesarstwa Rzymskiego – wschodnią część Imperium Romanum zaczęto nazywać „cesarstwem Greków”/„greckim cesarstwem” (*Imperium Graecorum*), wprowadzając rozróżnienie pomiędzy starożytnymi Rzymianami a ówczesnymi obywatelami państwa ze stolicą w Konstantynopolu. Owo określenie Cesarstwa Wschodniorzymskiego zostało wyparte dopiero w XIX wieku przez funkcjonujący do dziś termin Cesarstwo Bizantyńskie/Bizancjum. Zob. więcej w: R. Devereaux, *op. cit.*, s. 11; M. Dąbrowska, *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*, Wrocław 2015, s. 40–56; A. Kaldellis, *From „Empire of the Greeks” to „Byzantium”. The Politics of a Modern Paradigm Shift*, w: *The Invention of Byzantium...*

¹⁸² Zob. więcej w: F. Clark, *From the Rise of Constantine to the Fall of Constantinople. Defining Byzantium and the „Middle Age” in Early Modern Scholarship*, w: *The Invention of Byzantium...*

¹⁸³ Zob. *The Invention of Byzantium...*, s. 13–15, 369–379. Obecnie coraz bardziej widoczny staje się postulat zmiany nazwy tej dyscypliny z Byzantine Studies (bizantynistyki/bizantynologii) na East Roman Studies (studia wschodniorzymskie), zob. A. Kaldellis, *The Case for East Roman Studies*, Leeds 2024.

odzwierciedleniem mentalności ówczesnych Europejczyków, kontynuujących średniowieczną tradycję oddzielania Rzymian od „Greków” (tj. Bizantyńczyków)¹⁸⁴. W sferze kulturowo-semantycznej termin „bizantyński” do dziś może być odbierany jako wyraz bliskoznaczny słów „obcy”/„orientalny” czy „niejasny”/„skomplikowany”/„wydumany”, w przeciwieństwie do terminu „rzymski”, któremu już w żaden sposób nie przypisywalibyśmy takiego znaczenia¹⁸⁵.

Od XVI wieku tematyka dotycząca obszarów wschodniego Rzymu, stopniowo przechodząc do sfery badań naukowych jako historia „greckiego cesarstwa”/Bizancjum, w wymiarze popkulturowym zastępowana była szerszym zainteresowaniem Orientem. Jeśli ten, jak już wspomniano, niezwykle ciekawy i niebezpieczny świat należałoby ocalić, to bardziej od pogańskiego jarzma okrutnych tyranów. „Ocalenie Konstantyna” i poszukiwania „utrconych źródeł muz” pozostawiono już tylko humanistom i innym idealistom. Do tych na gruncie polskim należałoby zaliczyć Samuela Twardowskiego (1595/1600–1661), który w *Przeważnej legacji*¹⁸⁶ wychwalał konstantynopolińskie dziedzictwo Konstantyna Wielkiego¹⁸⁷ i opiewał bohaterską śmierć ostatniego cesarza Konstantyna XI, broniącego miasta przed Turkami¹⁸⁸. Jednak nawet Twardowski, lamentując nad pogańskim panowaniem w Konstantynopolu i licząc na jego chrystianizację¹⁸⁹, stwierdzał, że owo nieszczęście spowodowała na Bizantyńczyków ich własna obłuda religijna (której kwintesencją

¹⁸⁴ Zob. więcej w: R. Devereaux, op. cit., s. 9–35; M. Dąbrowska, *Drugie oko Europy...*, zwł. s. 25–39.

¹⁸⁵ M. Wesoły, *Europa – droga wschodniorzymska (bizantyńska)*, w: *Geniusz Europy. Cykl poświęcony cywilizacji europejskiej*, red. A. Stempin, Poznań 2019, s. 22–23; E. Skorpowska-Raczyńska, J. Rutkowska, *Językowy obraz Bizancjum w polszczyźnie dawnej i współczesnej*, „Konštatínove listy” 2020, t. 13/1, zwł. s. 147, 149. Zob. M. Dąbrowska, op. cit., s. 313–330; *The Invention of Byzantium...*, s. 354–355. Zob. też o współczesnym obrazie Bizancjum w: *Byzantium in the Popular Imagination. The Modern Reception of the Byzantine Empire*, red. M. Kulháňková, P. Marciniak, London 2023.

¹⁸⁶ S. Twardowski, *Przeważna legacja [...] Krzysztofa Zbaraskiego [...] od [...] Zygmunta III [...] do [...] sultana [...] tureckiego Mustafy; w roku 1621 [...]*, W Krakowie 1633 (sygn. BOssol. XVII-7066, <https://www.dbc.wroc.pl/publication/153945> [dostęp: 9.07.2024]).

¹⁸⁷ Ibidem, s. 53, 133.

¹⁸⁸ Ibidem, s. 68, 178. Zob. R. Krzywy, *Deskrypcja Stambułu w „Przeważnej legacji” Samuela Twardowskiego wobec topiki laudatio urbis*, „Pamiętnik Literacki” 2011, z. 4, s. 51–52, 57. Por. też F. Gościecki, *Poselstwo wielkie jaśnie wielmożnego Stanisława Chomentowskiego [...] od najjaśniejszego Augusta II [...] do Achmeda IV [...] przez lata 1712, 1713, 1714 odprawione*, We Lwowie 1732, s. 227, 232, 233 (sygn. BOssol. XVIII-1099, <https://www.dbc.wroc.pl/publication/143814> [dostęp: 9.07.2024]).

¹⁸⁹ S. Twardowski, op. cit., s. 68, 158.

była schizma wschodnia z 1054 roku)¹⁹⁰. Tak oto nawet w poetyckich uniesieniach kulturowa bliskość z dawną rzymską państwowością nie mogła znieść wielowiekowego przeświadczenia o wyznaniowej obcości. Choć w połowie XVII wieku w Rosji do łask chwilowo powróciła idea Moskwy jako „trzeciego Rzymu”¹⁹¹, zapożyczanie powierzchownych i jednak obcych elementów bizantyńskiej ideologii nie przysporzyło carowi Aleksemu I (1629–1676) popularności wśród poddanych¹⁹². Mimo niewątpliwej atrakcyjności niektórych elementów wschodnio-rzymskiego dziedzictwa i tradycji, ich szersza recepcja, jak zauważali Przemysław Marciniak i Dion Smythe¹⁹³, zawsze wiązała się z pewną niechęcią¹⁹⁴. W tym wymiarze postrzeżenie Bizancjum nie różni

¹⁹⁰ Ibidem, s. 140.

¹⁹¹ Koncepcja ta stworzona przez mnicha Filoteusza z Pskowa (zm. 1525) w pierwszej połowie XVI wieku głosiła, iż po upadku pierwszego (476) i drugiego Rzymu, tj. Konstantynopola (1453), Moskwa jest ostatnim centrum świata. W nowożytnej Rosji po raz ostatni do Bizancjum odwoływała się Katarzyna II (1729–1796) w ramach tzw. greckiego projektu (греческий проект) w latach 80. XVIII wieku. Roztaczając opiekę nad prawosławnymi mieszkańcami Imperium Osmańskiego, caryca planowała wraz z monarchią Habsburgów rozbiór Wysokiej Porty, zakładający odbicie Konstantynopola z rąk Turków i osadzenie na tronie nowego Bizancjum swojego wnuka Konstantyna, tj. Konstantego (1779–1831), zob. S.A. Ivanov, *The Second Rome as Seen by the Third. Russian Debates on „the Byzantine legacy”*, w: *The Reception of Byzantium in European Culture since 1500*, red. P. Marciniak, D.C. Smythe, London–New York 2016, s. 57–59; N. Schields Kollmann, *The Russian Empire 1450–1801*, Oxford 2017, s. 290. Osiedlona w ramach realizacji idei Katarzyny II na terenie dzisiejszej Ukrainy społeczność grecka najwyraźniej zachowała swoją „rzymską” tożsamość, jeszcze w XXI wieku określając się jako „Rumaioi”. Zob. E.A. Voutira, *Post-Soviet Diaspora Politics. The Case of the Soviet Greeks*, „Journal of Modern Greek Studies” 2006, t. 24, nr 2, s. 384.

¹⁹² S.A. Ivanov, op. cit., s. 58. Zob. więcej o wpływie Bizancjum na kształtowanie się Europy Wschodniej w: D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, New York–Washington 1971; *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, red. L. Clucas, New York 1988 oraz o nawiązaniach do Bizancjum w nowożytnej Rosji w: N. Schields Kollmann, op. cit., s. 5, 12, 48, 129–141, 149, 169–170, 244–252, 259–260, 262–263, 275, 290. Por. też o tożsamości Greków w czasach bizantyńskich i w okresie po 1453 roku w: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, zwł. s. 42–199; H. Lamers, op. cit.; F. Pagani, *Greek Identity and Ideas of Decline in Fifteenth-Century Byzantium: Gemistos Pletho and Bessarion*, w: *The Invention of Byzantium...; Byzantium and the Modern Greek Identity*, red. D. Ricks, P. Magdalino, Aldershot 1998.

¹⁹³ P. Marciniak, D.C. Smythe, *Introduction*, w: *The Reception of Byzantium...*, s. 1.

¹⁹⁴ Na wieloaspektowość tego zagadnienia zwracali uwagę N. Aschenbrenner i J. Ransohoff w: *The Invention of Byzantium...*, s. 11: „Studies of Byzantium’s reception in European culture [...] demonstrate that «Byzantinism» constituted a Pan-European phenomenon, vital to diverse cultural and aesthetic programs. What is more, these studies catalog the variety of Byzantinism’s local and national manifestations, implicitly stressing the importance

się od recepcji antyku, z którego zależnie od potrzeby wybiera się najbardziej atrakcyjne aspekty¹⁹⁵.

W Dziale Starych Druków ZNiO przechowywanych jest jeszcze wiele innych prac, które na przestrzeni XV–XVIII wieku w różny sposób nawiązywały do historii i kultury Bizancjum. Są to pierwsze wydania świadectw pisanych w języku greckim, druki zawierające staranne przedstawienia wspaniałych bizantyńskich monumentów czy też liczne *itineraria* opisujące podróże na Wschód. Być może w ramach kolejnych rozważań nad tym tematem będzie można zwrócić uwagę na inne zjawiska godne uwagi.

Bibliografia – References

Stare druki

[Camoccio G.F.], *Isole famose porti, fortezze, e terre maritime sottoposte alla Ser[reniss]ima Sig[no]ria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Sig[n]or Turco, nouame[n]te poste in luce*, In Venetia: alla libreria del segno di S. Marco [i.e. D. Bertelli] [non ante 1574].

Chatelain H., *Atlas Historique, Ou Nouvelle Introduction A l’Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne [...]*, t. 5: *Qui comprend l’Asie en général & en particulier, l’Assyrie, l’Armenie, la Georgie, la Turquie Asiatique, la Terre-sainte, l’Arabie, la Perse, la Tartarie, les Etats du Grand Mogol, les Indes Orientales, la Chine, le Japon, & le Roïaume de Siam*, A Amsterdam: Chez L’Honneur & Châtelain Libraires 1719.

Fer N. de, *Les Forces De L’Europe, Ou Description Des Principales Villes, Avec Leurs Fortifications [...]*, cz. 8, A Paris: Chez l’Auteur dans l’Isle du Palais, sur le Quay de l’Orloge 1696.

Gilles P., *P. Gyllii de Bosporo Thracio Lib. III*, Lugduni Batavorum: Apud Elzevirios 1632.

Gilles P., *P. Gyllii de Constantinopoleos topographia lib. iv*, Lugduni Batavorum: Ex officina Elzeviriana 1632.

Gilles P., *Petri Gyllii De Bosporo Thracio Libri III*, Lugduni: Apud Gulielmum Rovillium, Sub Scuto Veneto 1562.

Gilles P., *Petri Gyllii De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quatuor [...]*, Lugduni: Apud Gulielmum Rouillium, Sub Scuto Veneto, 1561.

Giovio P., *Pauli Iovii Novocomensis episcopi Nucerni Elogia virorum literis illustrium [...]*, Basil: Petri Perna Typographi 1577.

of an inductive approach to the reception of the Byzantine legacy”. Zob. też *The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, red. J.J. Yiannias, Charlottesville 1991.

¹⁹⁵ Zob. więcej w: *Classics and the Uses of Reception*, red. C. Martindale, R.F. Thomas, Oxford 2006; *A Companion to Classical Receptions*, red. L. Hardwick, C. Stray, Oxford, 2008. Zob. też o bizantyńskiej recepcji antyku w: E. Jeffreys, *We need to talk about Byzantium: or, Byzantium, its reception of the classical world as discussed in current scholarship, and should classicists pay attention?*, „Classical Receptions Journal” 2014, t. 6, z. 1.

- Gościecki F., *Poselstwo wielkie jaśnie wielmożnego Stanisława Chomentowskiego [...] od najjaśniejszego Augusta II [...] do Achmeda IV [...] przez lata 1712, 1713, 1714 odprawione*, We Lwowie: W Drukarni Collegium Societatis Jesu 1732.
- Guido de Monte Rocherii, *Manipulus curatorum*, Strassburg: [Martin Flach] 1499.
- Klaudiusz Elian, *Ex Æliani Historia Per Petrum Gyllium Latini Facti, itemq[ue] ex Porphyrio, Heliodoro, Oppiano, tum eodem Gyllio luculentis accessionibus aucti libri XVI. De vi & natura animalium. Eiusdem Gyllii Liber unus, De Gallicis & Latinis nominibus piscium*, Lugduni: Apud Seb. Gryphium 1533.
- Korte beschryvinghe, ende aen-wysinghe der plaetsen in desen boeck, naer hunnen teghenwoordighen Standt, pertinentelyck uyt-ghebeeldt, in Oostenryck*, T' Antwerpen: By Jacobus Peeters [ca 1686].
- Nessel D. de, *Catalogus, sive recensio specialis omnium codicum manuscriptorum græcorum, nec non linguarum orientalium, augustissimæ Bibliothecæ Cæsareæ Vindobonensis [...]*, Vindobonæ & Norimbergæ: Typis Leopoldi Voigt, & Joachimi Balthasaris Endteri 1690.
- Pius II (papież), [*De captione urbis Constantinopolitanae*], [Rzym]: [Stephan Planck] [1488–1490].
- Radziwiłł M.K., *Hierosolymitana peregrinatio illustrissimi domini Nicolai Christophori Radzivili [...]*, Brunsbergæ: Apud Georgium Schönfels 1601.
- Radziwiłł M.K., *Peregrynacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej [...]*, W Krakowie: W Drukarni Symona Kempiniusa 1607.
- Sanson N., Sanson G., *Cartes et Tables de la Geographie Ancienne et Nouvelle ou Methode pour s'Instruire Avec facilité de la Geographie, et Connoistre des Empires, Monarchies, Royaumes, Estats, Republiques, et Peuples [...]*, A Paris: Chez l'Auteur Aux Galleries du Louure 1697.
- Schedel H., *Das Buch der Chroniken und Gedächtnis würdigen Geschichte[n], vo[n] Anbegin[n] d[er] Welt bis auf diese unsere Zeit*, przeł. G. Alt, Nuremberg: Anton Koberger dla Sebalda Schreyera i Sebastiana Kammermeistera 23 XII 1493.
- Schedel H., *Das Buch Der Chroniken und Geschichten mit Figuren und Bildnissen von Anbeginn der Welt biss auf diese unsere Zeit*, przeł. G. Alt, Augsburg: Johann Schönsperger 18 IX 1496.
- Schedel H., *Liber cronicarum cum figuris [et] imaginibus ab initio mundi*, Nuremberg: Anton Koberger dla Sebalda Schreyera i Sebastiana Kammermeistera 12 VII 1493.
- Starowolski S., *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, W Krakowie: W Drukarni Franciszka Cezarego 1649.
- Starowolski S., *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, W Krakowie: W Drukarni Franciszka Cezarego, [...] 1695.
- Turcici imperii status. Accedit De regn. Algeriano atque Tunetano commentarius*, Lugduni Batav: Ex officina Elzeviriana 1634.
- Twardowski S., *Przeważna legacja [...] Krzysztofa Zbaraskiego [...] od [...] Zygmunta III [...] do [...] sultana cesarza tureckiego Mustafy; w roku 1621 [...]*, W Krakowie: U Franciszka Cezarego 1633.

Opracowania

- Bardill J., *A New Temple for Byzantium: Anicia Juliana, King Solomon, and the Gilded Ceiling of the Church of St. Polyeuktos in Constantinople*, w: *Social and Political Life in Late Antiquity*, red. W. Bowden, A. Gutteridge, C. Machado, Leiden: Brill 2006, s. 339–370. DOI: https://doi.org/10.1163/9789047407607_015
- Bell P., *Barbaric and Assimilated Hellenes: Textual and Visual Images of Greek Scholars between Lapo da Castiglionchio (c. 1405–1438) and Paolo Giovio (1483–1552)*, w: *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe 15th–17th Centuries*, red. N. Constantinidou, H. Lamers, Leiden–Boston: Brill 2020, s. 189–214. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004402461_010
- Berger A., *Constantine's City: the Early Days of a Christian Capital*, „Studia Ceranea” 2020, t. 10, s. 11–29. DOI: <https://doi.org/10.18778/2084-140X.10.01>
- Berger A., Bardill J., *The Representations of Constantinople in Hartmann Schedel's „World Chronicle”, and Related Pictures*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 1998, nr 22, s. 2–37. DOI: <https://doi.org/10.1179/byz.1998.22.1.1>
- Biedrońska-Słota B., *Gust artystyczny czasów króla Jana III Sobieskiego*, „Sztuka i Krytyka” 2022, nr 3 (114), s. 14–32.
- Biedrońska-Słota B., *Sarmatyzm. Sen o potędze*, Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie 2010.
- Bielak F., *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1957, t. 5, z. 1, s. 201–337.
- Boeck E.N., *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument*, Cambridge: Cambridge University Press 2021. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108178341>
- Brubaker L., *The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana*, w: *Byzantine Garden Culture*, red. A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke-Bulmahn, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2002, s. 189–214.
- Brzozowska Z.A., *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2015. DOI: <https://doi.org/10.18778/7969-825-7>
- Byrd K.M., *Pierre Gilles' Constantinople. A modern English translation with commentary*, New York: Italica Press 2008.
- Byrd K.M., *Pierre Gilles' Topography of Constantinople and its Antiquities. A New Translation with Commentary* [praca doktorska], Graduate School-New Brunswick Rutgers, The State University of New Jersey 2002.
- The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, red. L. Clucas, New York: Boulder 1988.
- The Byzantine tradition after the fall of Constantinople*, red. J.J. Yiannias, Charlottesville and London: University Press of Virginia 1991.
- Byzantium and the Modern Greek Identity*, red. D. Ricks, P. Magdalino, Aldershot: Ashgate 1998.
- Byzantium in the Popular Imagination. The Modern Reception of the Byzantine Empire*, red. M. Kulhánková, P. Marciniak, London: Bloomsbury Publishing 2023.
- A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, red. V. Tsamakda, Leiden–Boston: Brill 2017. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004346239>

- A Companion to Classical Receptions*, red. L. Hardwick, C. Stray, Malden: Blackwell 2008. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470696507>
- Chryssavgis J., *John Climacus. From the Egyptian Desert to the Synaite Mountain*, London–New York: Taylor & Francis Ltd. 2004.
- Clark F., *From the Rise of Constantine to the Fall of Constantinople. Defining Byzantium and the „Middle Age” in Early Modern Scholarship*, w: *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, red. J. Ransohoff, N. Aschenbrenner, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2021, s. 323–347.
- Classics and the Uses of Reception*, red. C. Martindale, R.F. Thomas, Oxford: Blackwell 2006. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470774007>
- Connor C., *The epigram in the Church of Hagios Polyuktos in Constantinople and its Byzantine response*, „Byzantion” 1999, t. 69, nr 2, s. 479–527.
- Dagron G., *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris: Presses Universitaires de France 1974.
- Dąbrowska M., *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*, Wrocław: Chronicon 2015.
- Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, t. 1, red. R. Wolkan, Wien: In Kommission bei Alfred Hölder 1918.
- Der Wiener Dioskurides*, oprac. O. Mazal, t. 1–2, Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt 1998–1999.
- Desguine A., *L'incunable De captione urbis Constantinopolitanae d'Aeneas Sylvius*, Paris: Editions d'Argences 1965.
- Devereaux R., *Constantinople and the West in Medieval French Literature. Renewal and Utopia*, Cambridge: D.S. Brewer 2012. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781846158582>
- Dionysii Byzantii Anapulus Bospori una cum scholiis x saeculi*, red. R. Güngerich, Berlin: apud Weidmannos 1958.
- Dionysios von Byzanz, Anapulus Bospori. Die Fahrt auf dem Bosphoros. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar*, oprac. M. Billerbeck, Berlin: Schwabe Verlagsgruppe AG Schwabe Verlag 2023.
- Dziubiński A., *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław: FNP, „Leopoldinum” 1998.
- Dziubiński A., *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005.
- Effenberger A., *Constantinople/Istanbul. The Early Pictorial Sources*, w: *The Byzantine Harbours of Constantinople*, red. F. Daim, E. Kislinger, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 2021, s. 19–31. DOI: <https://doi.org/10.11588/propylaeum.911>
- Forst de Battaglia O., *Jan Sobieski król Polski*, przeł. K. Szyszkowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1983.
- Franczyk-Cegła A., *Pinocciana w zbiorach Działu Starych Druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2016, t. 10, s. 59–78. DOI: <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.2016.111>
- Freely J., *Blue Guide Istanbul*, London: Blue Guides Limited of London 2011.

- Gilles P., *The Antiquities of Constantinople*, t. J. Ball, red. R.G. Musto, New York: Italica Press 1988.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław: Ossolineum 1997.
- Hamy E.T., *Le père de la zoologie française. Pierre Gilles d'Albi*, Toulouse: E. Privat 1900.
- Harris J., *Greek emigres in the West 1400–1520*, Camberley: Porphyrogenitus Ltd. 1995.
- Harrison R.M., *The Church of St. Polyeuktos in Istanbul and the Temple of Solomon*, w: *Okeanos. Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students*, red. C. Mango, O. Pritsak, U. Pasiecznyk, Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute 1984, s. 276–279.
- The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, red. J. Ransohoff, N. Aschenbrenner, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2021.
- Ivanov S.A., *The Second Rome as Seen by the Third. Russian Debates on „the Byzantine legacy”*, w: *The Reception of Byzantium in European Culture since 1500*, red. P. Marciniak, D.C. Smythe, London–New York: Routledge 2016, s. 57–59.
- Janick J., Hummer K.E., *The 1500th Anniversary (512–2012) of the „Juliana Anicia Codex” An Illustrated Dioscoridean Recension*, „Chronica Horticulturae” 2012, t. 52, nr 3, s. 9–15.
- Janin R., *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris: Institut Français d'Études Byzantines 1964.
- Janin R., *Deuxième partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, t. 2: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique*, Paris: Institut Français d'Études Byzantines 1975. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.7762584>
- Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, t. 3: *Les églises et les monastères*, Paris: Institut Français d'Études Byzantines 1969.
- Jeffreys E., *We need to talk about Byzantium: or, Byzantium, its reception of the classical world as discussed in current scholarship, and should classicists pay attention?*, „Classical Receptions Journal” 2014, t. 6, z. 1, s. 158–174. DOI: <https://doi.org/10.1093/crj/clt032>
- Kaldellis A., *The Case for East Roman Studies*, Leeds: Arc Humanities Press 2024. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781802702545>
- Kaldellis A., *From „Empire of the Greeks” to „Byzantium”. The Politics of a Modern Paradigm Shift*, w: *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, red. J. Ransohoff, N. Aschenbrenner, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2021, s. 349–367.
- Kaldellis A., *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press 2007. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496356>
- Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław: Ossolineum 1956.

- Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII*, t. 7, oprac. W. Tyszkowski, Wrocław: Ossolineum 1995.
- Kiilerich B., *The Image of Anicia Juliana in the Vienna Dioscurides. Flattery or Appropriation of Imperial Imagery?*, „Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies” 2001, t. 76, z. 1, s. 169–190. DOI: <https://doi.org/10.1080/003976701753388012>
- Kobieliński S., *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Ząbki: Apostolicum 2004.
- Kołodziejczyk D., *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents*, Leiden: Brill 2000. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004507562>
- Kreuer W., *Imago civitatis: Stadtbildsprache des Spätmittelalters. Essener Bearbeitung der authentischen Stadtansichten aus der Schedelschen Weltchronik von 1493 mit 32 Vollfaksimilierungen des Originals der Diözesan- und Dombibliothek Köln*, Essen: Institut für Geographie der Universität GH Essen 1993.
- Krzywy R., *Deskrypcja Stambułu w „Przeważnej legacyi” Samuela Twardowskiego wobec topiki laudatio urbis*, „Pamiętnik Literacki” 2011, z. 4, s. 41–58.
- Krzywy R., *Włoski pierwowzór „Dworu cesarza tureckiego” Szymona Starowolskiego. Rozwiązanie zagadki*, „Pamiętnik Literacki” 2017, z. 3, s. 179–184. DOI: <https://doi.org/10.18318/pl.2017.3.11>
- La caduta di Costantinopoli*, t. 1: *Le testimonianze dei contemporanei*, red. A. Pertusi, [Milano]: Fondazione Lorenzo Valla, A. Mondadori 1976.
- La caduta di Costantinopoli*, t. 2: *L'eco nel mondo*, red. A. Pertusi, [Milano]: Fondazione Lorenzo Valla, A. Mondadori 1976.
- Lamers H., *Greece Reinvented. Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*, Leiden–Boston: Brill 2015. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004303799>
- Lazaris S., *Scientific, Medical and Technical Manuscripts*, w: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, red. V. Tsamakda, Leiden–Boston: Brill 2017, s. 55–113. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004346239_005
- Leszka M.J., *Rola Anicji Juliany w Konstantynopolu końca V – początków VI w.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia historica” 2011, t. 87, s. 227–238.
- Mango C., *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, København: I kommission hos Munksgaard 1959.
- Marciniak P., Smythe D.C., *Introduction*, w: *The Reception of Byzantium in European Culture since 1500*, red. P. Marciniak, D.C. Smythe, London–New York 2016, s. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315545752>
- Marvin U.B., *The meteorite of Ensisheim: 1492 to 1992*, „Meteoritics” 1992, t. 27, z. 1, s. 28–72. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1945-5100.1992.tb01056.x>
- Mazurczak U., *Panorama Konstantynopola w „Liber chronicarum” Hartmanni Schedla (1493). Miasto idealne – „memoria” chrześcijaństwa*, „Vox Patrum” 2018, t. 70, s. 499–525. DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.3219>
- Meyendorff J., *Byzantine Hesychasm. historical, theological and social problems*, London: Variorum Reprints 1974.
- Miłowicki M., *„Magni nominis scriptor in scribendis libris indefessus”. Życie i twórczość dominikanina Szymona Okolskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2014, t. 13, s. 115–152.

- Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinopolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen: E. Wasmuth 1977.
- Necipoğlu G., *Volatile Urban Landscapes between Mythical Space and Time*, w: *A Companion to Early Modern Istanbul*, red. Sh. Hamadeh, Ç. Kafescioğlu, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 197–232. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004468566_009
- Notitia dignitatum, accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, red. O. Speeck, Berlin: Apud Weidmannos 1876.
- Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, New York–Washington: Praeger Publishers 1971.
- The Old Testament in Byzantium*, red. P. Magdalino, R. Nelson, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2010.
- Ousterhout R.G., *New Temples and New Solomons. The Rhetoric of Byzantine Architecture*, w: *The Old Testament in Byzantium*, red. P. Magdalino, R. Nelson, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2010, s. 239–248.
- Pagani F., *Greek Identity and Ideas of Decline in Fifteenth-Century Byzantium. Gemistos Pletho and Bessarion*, w: *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, red. J. Ransohoff, N. Aschenbrenner, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2021, s. 27–45.
- Paul G.M., „*Urbs capta*”. *Sketch of an Ancient Literary Motif*, „Phoenix” 1982, t. 36, nr 2, s. 144–155. DOI: <https://doi.org/10.2307/1087673>
- Philippides M., *Mehmed II the Conqueror And the Fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks. Some Western Views and Testimonies*, Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies 2007.
- Philippides M., Hanak W.K., *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography, and Military Studies*, Farnham: Ashgate Publishing, Ltd. 2011.
- Piccirillo A.C., „*A Vile, Infamous, Diabolical Treaty*”. *The Franco-Ottoman Alliance of Francis I and the Eclipse of the Christendom Ideal* [niepublikowana praca dyplomowa], Georgetown University 2009.
- Raby J., *Mehmet the Conqueror and the Byzantine Rider of the Augustaion*, „Illinois Classical Studies” 1987, t. XII.2, s. 305–313. DOI: 10.2307/23064044
- Rapp C., *Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium*, w: *The Old Testament in Byzantium*, red. P. Magdalino, R. Nelson, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library & Collection 2010, s. 175–197.
- Russell Th., *Byzantium and the Bosphorus. A Historical Study, from the Seventh Century BC until the Foundation of Constantinople*, Oxford: Oxford University Press 2017. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198790525.001.0001>
- Schildts Kollmann N., *The Russian Empire 1450–1801*, Oxford: Oxford University Press 2017. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280513.001.0001>
- Schneider A.M., *Brände in Konstantinopel*, „Byzantinische Zeitschrift” 1941, t. 41, s. 382–403. DOI: <https://doi.org/10.1515/byzs.1941.41.2.382>
- Schreiner P., *John Malaxos (16th Century) and his Collection of „Antiquitates Constantinopolitanae”*, w: *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, red. N. Necipoğlu, Leiden: Brill 2001, s. 203–214. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004473621_016

- Scriptores originum Constantinopolitanarum*, red. T. Preger, t. 1, Leipzig: B.G. Teubner 1901.
- Skorupska-Raczyńska E., Rutkowska J., *Językowy obraz Bizancjum w polszczyźnie dawnej i współczesnej*, „Konštatínove listy” 2020, t. 13/1, s. 144–154. DOI: <https://doi.org/10.17846/CL.2020.13.1.144-154>
- Smółucha J., *Inicjatywy Piusa II rozwiązania kwestii tureckiej w latach 1458–1464*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2004, t. 131, s. 77–87.
- Spatharakis I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden: Brill 1976. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004624740>
- Spieser J.M., *Du Cange and Byzantium*, w: *Through the Looking Glass. Byzantium through British eyes. Papers from the Twenty-ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, March 1995*, red. R. Cormack, E. Jeffreys, Aldershot: Taylor & Francis Ltd. 2000, s. 199–210.
- Squillace-Piowarczyk C., „*Italiam scribere exorsi*”: *Obraz Włoch w okresie Quattrocenta (na podstawie traktatów historiograficznych humanistów włoskich)*, „Studia Litteraria Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 2006, t. 1, s. 107–119.
- Stefanicka K., *Dwóch Józefów Dzierzkowskich w historii Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Ze Skarbca Kultury” 1967, t. 19, s. 62–106.
- Tóth I., *The Fall of Constantinople in „De Europa”*. *Source Research and Historiographical Contributions to Aeneas Sylvius Piccolomini’s Historical Account*, „Chronica” 2017, t. 17, s. 126–147.
- Viermann N., *Surpassing Solomon: Church-building and Political Discourse in Late-Antique Constantinople*, w: *City of Caesar, City of God. Constantinople and Jerusalem in Late Antiquity*, red. K.M. Klein, J. Wienand, Berlin-Boston: De Gruyter 2022, s. 215–239. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110718447-009>
- Vin J.P.A. van der, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers’ Tales*, t. 1, Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 1980.
- Voutira, E.A., *Post-Soviet Diaspora Politics: The Case of the Soviet Greeks*, „Journal of Modern Greek Studies” 2006, t. 24, nr 2, s. 379–414. DOI: <https://doi.org/10.1353/mgs.2006.0029>
- Wesoły M., *Europa – droga wschodniorzymska (bizantyńska)*, w: *Geniusz Europy. Cykl poświęcony cywilizacji europejskiej*, red. A. Stempin, Poznań 2019, s. 21–30.
- Wheatcroft A., *The Enemy at the Gate. Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, New York: Basic Books 2008.
- Whitby M., *The St. Polyuktos Epigram (AP 1.10). A literary perspectives*, w: *Greek literature in late antiquity. Dynamism, didacticism, classicism*, red. S.F. Johnson, Aldershot: Taylor & Francis Ltd. 2006, s. 159–188.
- Wilson N.G., *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London: Bloomsbury Publishing 2017.
- Wimmer J., *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1983.
- Wojtyska H., *Arcychrześcijański król*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1973, kol. 896.

Wolińska T., *Konny posąg Justyniana w Konstantynopolu. Ideologia i sztuka*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia historica” 2011, t. 87, s. 239–258.

Герасименко Н.В., Орецкая И.А., *Иоанн Лествичник*, w: *Православная энциклопедия*, t. 24, red. Cyryl I (patriarcha Moskwy), Moskwa: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия» 2011, s. 404–431.

[Gerasimenko N.V., Oreckaâ I.A., Ioann Lestvičnik, w: *Pravoslavnaâ ènciklopediâ*, t. 24, red. Cyryl I (patriarcha Moskwy), Moskva: Cerkóvno-naučnyj céntr «Pravoslávnaâ ènciklopediâ» 2011, s. 404–431].

Konrad K. Szymański

Od „źródła muz” do siedziby pogańskiego tyra. Bizancjum w wybranych ossolińskich starych drukach XV–XVII wieku

Streszczenie. W kolekcji starych druków Ossolineum znajduje się wiele dzieł opisujących historię i kulturę Bizancjum. Możemy znaleźć tu pierwsze drukowane opisy zdobycia Konstantynopola w 1453 roku, XV-wieczne przedstawienia bizantyńskiej stolicy, opisy drogowych ilustrowanych greckich manuskryptów, jak również polskie relacje z podróży na Wschód z przełomu XVII i XVIII wieku. **Metoda i cel:** Analiza treści omawianych tu woluminów pozwala ukazać, jak na przestrzeni XV–XVII stulecia Konstantynopol z ostatniego bastionu chrześcijańskiej tradycji i kultury antycznej stał się egzotyczną siedzibą pogańskiego tyra. „Źródło muz”, gdzie humaniści poszukiwali cennych manuskryptów, i repozytorium świętych relikwii, dokąd zmierzali liczni pielgrzymi, stało się bazarem orientalnych rozmaiłości, pełnym tajemnic, niezwykłych przypraw i obcych zwyczajów. **Wnioski:** Niniejsze rozważania prezentują, jak od XVI stulecia tematyka prac dotyczących obszarów wschodniego Rzymu, przechodząc do sfery badań naukowych jako historia „greckiego cesarstwa”/Bizancjum, w wymiarze popkulturowym zastępowana była szerszym zainteresowaniem nad Orientem. Podejmowana w wybranych starych drukach tematyka uwidacznia, jak w oczach nowożytnych Europejczyków Cesarstwo Wschodniorzymskie nieuchronnie traciło te cechy swego dawnego oblicza, z którymi Zachód mógłby się identyfikować. Bizancjum stawało się coraz bardziej światem obcym, skomplikowanym i wydumanym. Prezentowane tutaj woluminy omówiono również pod względem fizycznym, przybliżając sylwetki ich dawnych właścicieli oraz ich bibliotek.

Słowa kluczowe: Bizancjum, stare druki, Ossolineum, Konstantynopol, badania proveniencyjne.

Tekst wpłynął do Redakcji 11 marca 2024 roku.

Konrad K. Szymański – doktor, literaturoznawca, absolwent studiów historycznych i klasycznych na Uniwersytecie Wrocławskim, pracownik Działu Starych Druków Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. W pracy naukowej koncentruje się na badaniach historii i literatury późnego antyku i wczesnego średniowiecza oraz na historii książki dawnej.

